

Avhandlingsrecensioner

Kulturen och arbetarrörelsen

Per Sundgren: *Kulturen och arbetarrörelsen. Kulturpolitiska strävanden från August Palm till Tage Erlander*. Stockholm: Carlssons, 2007. 391 s. ISBN 978-91-7331-056-7.

Kulturpolitikens utveckling och historia har inte rönt något större forskningsintresse bland svenska humanister och samhällsvetare. Jämför man antalet kulturpolitiskt inriktade avhandlingar under de sista 30 åren med avhandlingar kring socialpolitik, energipolitik, bostadspolitik, förvaltningspolitik och utbildningspolitik framstår det som ett mysterium varför kulturpolitiken fått en sådan liten släng av den våldsamt växande akademiska avhandlingsleven.

En anledning kunde vara att det kulturpolitiska fältet är oenhetligt, oklart avgränsat och officiellt utpekad som ett eget politikområde först under senare hälften av 1900-talet. I dagsläget består kulturpolitik officiellt av konst- och konstnärspolitik, mediepolitik, kulturarvspolitik (museer, arkiv och kulturmiljövård), folkbildnings- och bibliotekspolitik, religions- och kyrkopolitik och ett antal mindre oklart avgränsade frågor rörande bland annat design, etniska minoriteter och språk. Även om alla de nämnda delområdena har en mycket lång historia så är det först sedan 1970-talet som de har börjat ses som delar av ett sammanhängande kulturpolitiskt fält. Inte ens ett numera separat kulturdepartement gör den samtida identifieringen av området självklara. Typiskt nog är det officiella huvudmålet för kulturpolitiken värnet av yttrandefriheten, alltså en fråga som tillhör justitiedepartementet, medan den utgiftsmässigt sett största av de statliga kulturpolitiska delområdena – folkbildningen – sköts av utbildningsdepartementet.

En annan anledning till bristande forskningsintresse kunde vara politikområdets ringa betydelse, ekonomiskt och realpolitiskt. Statens utgifter för kultur är ungefär 1 % av statsbudgeten och det är ovanligt att kulturpolitik alls uppmärksammas i allmänna val, på ledarsidor eller i partiledardebatter. Kanske bedömer statsvetare och historiker fältet som alltför obetydligt att ägna sig åt. För konst-,

litteratur-, teater-, film- och andra konststartsvetare synes studier av politik och institutionsbyggnad på dessa områden ha låg ämnespolitiskt prioritet.

Ett tredje skäl kunde vara ett särdrag hos det kulturpolitiska fältet som har med föreställningar om kulturens autonomi att göra. En dominerande politisk åsikt under de sista 100 åren i Sverige är att statens uppgift är främja produktionen, värnet och distribution av god kultur men inte styra den och inte lägga sig i frågan om vad som räknas till god kultur. Avgörandet av detta har främst lagts i de kulturella professionernas och institutionernas händer. Det betyder att den politiska debatten på kulturområdet tömts på intresseväckande värderingsmotsättningar.

Det politiska systemets självpåtagna återhållsamhet när det gäller formuleringen av vad som gäller för god kultur och en bestående kulturidealistisk värnrad för kulturens höga egenvärde är förenat med ett annat slående drag nämligen den låga konfliktnivån och frånvaron av bestående höger-vänstermotsättningar. Det innebär att området har ett underskott av det dynamiska stoff – intressemotsättningar, klasstrider, principiella ideologiska motsättningar, kamp om problemformuleringsprivilegiet och kamp om gränserna och formerna för statens ansvarstagande – som gör andra politikområden intressanta för forskningen. Vi finner dem i kulturpolitikens äldre historia men i ringa utsträckning under de sista hundra åren.

Möjligen är dock den svenska forskningens begränsade intresse för kulturpolitiken på väg att upphöra. Översikter av idéhistorikern Anders Frenander, litteraturvetaren Sven Nilsson och statsvetarna Rolf Hugoson och Tobias Harding har nyligen publicerats. På det konstpolitiska fältet har ett halvdussin avhandlingar lagts fram, av bland andra. Li Bennich-Björkman, Roger Blomgren, Helene Egeland, Martin Gustavsson, Rikard Hoogland, Jenny Johansson och Katja Lindkvist. Vissa kulturpolitiska delfält har haft en stark sentida forskningstillväxt. Det gäller särskilt det mediepolitiska området i kölvattnet av etableringen av medie- och kommunikationsstudier

som ett stort nytt universitetsämne. Forskning om kulturarvsfältets politiska, institutionella och idémässiga utveckling har likaså fått ett markant uppsving, exempelvis genom Peter Aronsson & Magdalena Hillström.

Ytterligare ett kulturpolitiskt delfält åtnjuter sedan länge ett stadigt intresse från den historiskt inriktade idéforskningens sida. Det gäller folkbildningen och angränsande frågor om allmän kultursyn och bildningsarbetets mål, organisering och ansvarsförhållanden i samhället och inom olika folkrörelser. Här är några nestorer som litteratursociologen Lars Furuland och historikern Gunnar Richardson fortfarande aktiva. Här finns också ett totalt avhandlingar eller större studier. Det är närmast till denna ingång i det kulturpolitiska forskningsfältet som Per Sundgrens nya avhandling i idéhistoria vid Stockholms universitet anknyter.

Sundgrens avhandling presenterar sig som studier över ett tema: "Temat är kulturpolitiska strävanden inom den svenska arbetarrörelsen från August Palm till Tage Erlander, från den organiserade folkbildningens första stapplande steg i slutet på 1800-talet till de första kulturpolitiska programmen femtio år senare" (11). Någon heltäckande bild av denna långa period vill avhandlingen inte ge utan snarare ett bidrag till den ännu i hög grad utförda grundforskningen på området.

Formuleringen "studier över ett tema" innebär konkret att avhandlingen består av sex fristående, löst sammanfogade delstudier varav fyra är mer eller mindre bearbetade versioner av tidigare publicerade artiklar. På flera ställen i avhandlingen dyker också tankar och formuleringar upp från en femte artikel "Smakfostran: en attityd i folkbildning och kulturliv" senast publicerad i *Lychnos* 2002. Till formen är avhandlingen alltså en till monografiavhandling lätt maskerad sammanläggningsavhandling eller en hybrid mellan de två formerna. De två första kapitlen i avhandlingen fokuserar på folkbildningsfrågorna i början av 1900-talet, de två följande på frondörer mot en dominerande bildningssyn inom arbetarrörelsen på 1910- och 20-talen och de två sista på allmänna kulturpolitiska programansatser inom SKP och SAP omkring 1950.

I ett det inledande avsnittet om syfte och frågeställningar specificeras "arbetarrörelsens kulturpolitiska strävanden" till att "i första hand avse de idéer om kultur och bildning som kommit till uttryck inom det socialdemokra-

tiska arbetarpartiet (SAP), det socialdemokratiska vänsterpartiet SSV/SKP och den folkbildning som är knuten till arbetarrörelsen, i första hand Arbetarnas bildningsförbund (ABF), men också studiecirkelverksamhet inom godtemplarrörelsen (IOGT)" (11). Att cirkelverksamheten inom IOGT behandlas trots att det inte finns någon formell koppling mellan IOGT och arbetarrörelsens organisationer motiveras av att denna cirkelverksamhet drevs av en ledande socialdemokratisk politiker Oscar Olsson och att IOGT bildningscirkular blev ett mönster för hela arbetarrörelsen. Också utan formell koppling till arbetarrörelsens organisationer räknas Johan Saxon och dennes veckotidning *Säningsmannen* som en arbetarrörelsen närliggande kulturpolitisk aktör på vänsterkanten.

De sex studierna i avhandlingen beskrivs alla som "starkt empiriskt" inriktade och viktiga frågeställningar sägs ha växt fram "under arbetet med och analysen av det skiftande källmaterialet" (12). Vägledande för arbetet har varit en "tankefigur" – nämligen konflikten mellan högt och lågt. "Inom denna tankefigur ryms också spänningen mellan andligt och materiellt, själ och kropp, elit och massa, överklass och underklass, och så förstå – eftersom det handlar om kultur – spänningen mellan i samhället etablerad kultur och kommersiell masskultur, mellan finkultur och populärkultur, mellan professionell kultur och amatörcultur. Spänningen mellan högt och lågt utgör också "förutsättningen för den smakfostrande attityd – att några vet och andra måste upplysas – som genomsyrat folkbildning och kulturliv under 1900-talet" (12).

Distinktion hög-låg anges också som utgångspunkt för teorier som varit betydelsefulla för författaren – som framhåller att "ingen av dessa teoribildningar i sin helhet har utgjort den teoretiska grunden för min forskning" (12). Närmast i förbigående nämns Pierre Bourdieus begrepp *kulturellt kapital*, *cultural studies*-traditionen och *frankfurtskolan*, som vägledande. I anslutning till Jürgen Habermas begrepp *borgerlig offentlighet* formuleras frågan om "vi kan tala om arbetarrörelsens folkbildning och kulturverksamhet som kulturella motoffentligheter" (14). Via Antonio Gramscis *hegemonibegrepp* ställs frågan om arbetarkulturen uppträtt som en mothegemonisk kraft till den dominanta borgerliga kultursynen. En gemensam nämnare för dessa frågor är den om arbetarrörel-

sen under undersökningsperioden företrätt någon annan åsikt om vad som är god kultur än den gängse borgerliga uppfattningen. Detta är alltså avhandlingens huvudfråga.

Om avhandlings metod sägs mycket lite. ”Min metod handlar, i god idéhistorisk tradition om att läsa och analysera texter och sätta in dem i deras historiska sammanhang” (15). Uppmärksamhet på den ofta dolda tankefiguren högt och lågt – dold eftersom den är så självklar för de historiska aktörerna – nämns som en mer specifik metodisk riktlinje för analysen. Vikten att läsa mellan raderna och att frilägga texterna intressen framhålls. De texter som använts är arbetarrörelsens organisationsmaterial kompletterat med officiellt tryck, debattmaterial från tidningar och tidskrifter och en del memoarverk från framträdande personer.

Begrepp som kultur, kulturpolitik, arbetarrörelse, borgerlig är naturligen centrala för avhandlingen och de får en kortfattad kommentar i inledningen (17–21). Av denna framgår att för de tre fjärdedelar av boken som behandlar 1900-talets första decennier så är det folkbildningen som dominerar arbetarrörelsen perspektiv på kulturpolitik och inom detta så är litteraturfrågorna de centrala. I de avslutande studierna av de två kulturpolitiska programmen från mitten av 1900-talet har kulturpolitik en väsentligen annorlunda innebörd. Det systematiserade kulturpolitiska begrepp – innefattande konsterna, medierna, kulturarven och folkbildningen – som artikuleras i 1974 års kulturpolitiska proposition är alltså inte föremål för närmare studier.

I genomgången av forskningsläget framgår att kulturpolitikens översiktliga svenska historia ännu i hög grad är oskriven. I våra nordiska grannländer är däremot läget helt annorlunda. Dock framgår det att det finns en relativt omfattande svensk forskning om folkbildningens historia och om arbetarrörelsens idéutveckling i allmänhet vars resultat och bedömningar författaren förhåller sig till. Det är här mycket av avhandlingens polemiska anslag träder fram, där de mest pregnanta resultaten i flera delstudier typiskt fått formen av kritik av den tidigare forskningens ståndpunkter. Tidigare forskare som betonat att en traditionell borgerlig kultursyn dominerat inom arbetarrörelsen, som Lars Furuland, Sven Nilsson, Tor Larsson och Anders Frenander, står författarens egna bedömningar närmare, än forskare som velat se verkliga alter-

nativ till den etablerade bildnings- och kultursynen inom arbetarrörelsen som Bernt Gustavsson, Crister Skoglund, Lars Arvidsson och Jonas Åkerstedt.

I det *första kapitlet – Kulturpolitisk prolog* – dras linjerna bakåt upp. De första ansatserna till en programmatisk bildnings- och kultursyn inom arbetarrörelsen lyfts fram, med en klassisk avstamp i konflikten mellan Anton Nyström och August Palm i den så kallade Magfrågan. Folkbildningsfrågor utgör ursprungsarena för arbetarrörelsens kulturpolitiska självorientering. På partikongresser 1907 och 1908 liksom tidigare är magfrågedebatten framträder en spänning både i värderingen av folkbildningens relativa politiska vikt och i inställningen till vad det är för kultur som bildningsarbetet skall verka för. Det kraftfulla uppropet mot smutslitteraturen vid ungdomsförbundets kongress 1907 betraktar Sundgren som en inträdesbiljett för arbetarrörelsen till den legitima kulturpolitiska arena. Kampen mot den kommersiella masskulturen framträder här som ett bestående kännemärke för den dominerande kultursynen inom arbetarrörelsen.

Principiellt grundade krav på statligt stöd till Brunnsviks folkhögskola blir en annan markör av en icke-antagonistisk bildnings- och kultursyn företrädd av bland andra Hjalmar Branting. Huvudinnehållet i kapitlet rör tolkningen av 1912 års biblioteksreform som innebar att det redan 1905 införda statliga stödet till socken-, folk- och arbetarbibliotek utvidgades och modifierades så att folkrörelseanknutna bibliotek också blev bidragsberättigade under förutsättning att de bildade riksorganisationer. Sundgren kritiserar forskare som velat se en traditionell höger-vänstermotsättning i frågan om statligt stöd och en konflikt mellan utredaren Valfrid Palmgren och de övriga sakkunniga i utredningen däribland den legendariske Oscar Olsson. Författaren betonar i stället den politiska enigheten både mellan partier och inom utredningen och föreslår att här 1912 tas de första stegen mot folkhemsstatens korporativistiska kulturpolitik.

I det *andra kapitlet – Studiecirklar och bildningsideal* – är Oscar Olsson den historiska huvudperson som skapare av den mönsterbildande formen av självbildning i studiecirklar. Vetenskapligt är huvudpersonerna andra forskare som Sundgren kritiserar för att de i Oscar Olssons program velat se en bildningssyn som

både skiljer sig tydligt från den i borgerlig bildningsideologi gängse – och som dessutom utgör ett distinkt kulturpolitiskt alternativ till borgerligheten. Flera forskare står här i skottlinjen bland andra Bengt Åkerstedt, Lars Arvidsson, Bernt Gustavsson och Crister Skoglund. Dessa, menar författaren har starkt överdrivit olikheter och särdrag i Oscar Olssons bildningsprogram och undertryckt hans likhet med borgerlig bildningssyn.

Det tredje kapitlet handlar om *Johan Saxon* och hans veckotidning *Såningsmannen*. Tidningens vänsterpopulistiska kritik av Oscar Olsson och den etablerade arbetarrörelsens folkbildningsattityder beskrivs. Saxon försvarade den folkliga litteratur- och konstsmaken med spetsarna riktad både mot den traditionella finkultursyn som dominerade folkbildningen och den modernistiska kultursynen. Saxons rötter i ett antimodernistiskt, landsbygdsförgyllande kulturkritisk tradition framhålls.

Det fjärde kapitlet behandlar den vänsterfalang under Zäta Höglunds ledning som uteslöts vid SAP:s partikongress 1917 och som senare splittrades och gav upphov till Sverige Kommunistiska Parti. Frågan gäller om dessa grupperingar representerade någon distinkt avvikande bildnings- och kultursyn. Kapitlet består av fyra mindre delstudier av ledande personer: Carl Lindhagen, Zäta Höglund, Nils Flyg och Ture Nerman. Sammantaget ger dessa ett mycket splittrat intryck från Carl Lindhagen högstämda humanistiska bildningsidealism till Ture Nerman lika högstämt idealistiska men bolsjevikiskt draperade kultursyn. Måltavlan i kapitlet är de forskare – främst Jonas Åkerstedt och Crister Skoglund – som menat att det faktiskt framträdde ett marxistiskt och leninistiskt inspirerat elitistiskt folkbildningsprogram inom vänstern runt 1920. Sundgren menar att så ingalunda var fallet.

De två avslutande delstudierna behandlar de första formuleringarna av kulturpolitiska program inom den politiska arbetarrörelsen omkring 1950. I fokus står å ena sidan SKP:s *Demokratiskt partiprogram* antaget vid kongressen 1948 och det betänkande *Människan och nutiden* som behandlades på SAP:s kongress 1952. Bägge dessa aktstycken är märkliga.

Det kommunistiska programmet framhålls som märkligt av flera anledningar: (1) för att det är det första kulturpolitiska partiprogram-

met någonsin i Sverige, (2) för att dess konkreta förslag framstår som mycket framsynta – som förelöpare till senare socialdemokratisk kulturpolitik, (3) för att det i realiteten inte bär några spår av den officiella sovjetiska kultursynen, (4) för att det lyckades hantera motsättningen mellan traditionell folkbildningsidealism och estetisk modernism som så besvärade socialdemokratin och (5) för att det markerar en vändpunkt i det svenska kulturpolitiska tänkandets historia där folkbildningens dominanta perspektiv ersätts av ett perspektiv som fokuserar på stödet av professionella konstutövare och distributionen av kvalitetskultur till medborgarna.

Av dessa frågor är det den bjärta kontrasten mellan SKP:s program och den officiella sovjetiska kulturpolitiska hållningen som står i centrum. Hur var det möjligt för ett kommunistiskt och självmedvetet sovjetmarxistiskt parti att anta ett reformistiskt, politiskt neutralt, icke-moraliserande kulturpolitiskt program som uttryckligen träder till försvar för det svenska finkulturella arvet? Sundgren erbjuder flera förklaringar till detta. En är att programmet ursprungligen var tänkt som ett bidrag till ett för arbetarrörelsen gemensamt i tillägg till SKP:s anslutning till *Arbetarrörelsen Efterkrigsprogram* från 1944. En annan var ett försök till anpassning till kadermönster inom andra västeuropeiska kommunistpartier som till skillnad från SKP, attraherade många konstutövare. Programmet skulle locka kulturarbetarna till SKP. Uppslutningen kring det svensknationella ädelkulturella arvet (i kontrast till en sovjetdefinierad internationell proletärkultur) kan ses som rester av den folkfrontspolitik som framträtt i kölvattnet på Kominterns haveri på 1930-talet. Men man kan också se den som uttryck för en ny sovjetanpassad dimension av traditionell kritik av kommersiell masskultur i form av anti-amerikanism. En övergripande förklaringen till framgången i SKP:s formulering av ett svenskt kulturpolitiskt program var, enligt Sundgren, att man väsentligen lyckades undvika frågan om kulturens innehåll och kvalitet.

Den sista delstudien behandlar SAP:s kulturpolitiska utredningsförslag – *Människan och nutiden* – som framlades på partikongressen 1952. Arbetet med programmet initieras på kongressen 1948 och Sundgren menar att det var SKP-programmets framgångar hos kulturarbetarna som förmådde SAP att också formulera sig för att inte förlora terräng i

denna viktiga opinionsgrupp. Också detta program är märkligt på flera sätt. Utgångspunkten för Sundgrens analys är att det *inte* antogs som kulturpolitiskt program av kongressen 1952 – vilket han påpekar att tidigare forskare inte noterat. Analysen ordnas efter frågan om varför det inte antogs. En anledning var att kultursynen i förslaget innebar ett radikalt antropologiserat, sociologiserat och psykologiserat kulturbegrepp parat med ett rationalistiskt planeringstänkande som inte hade något egentligt fotfäste i partiet. Utredningen ville förskjuta arbetarrörelsens politiska fokus från det materiella välfärdsprojektet till en vetenskapligt grundad andlig–kulturell omvandling av medborgarna och hela samhället. För ledande partimedlemmar som Tage Erlander hade kulturpolitik inte dessa omvälvande dimensioner utan handlade främst om spridningen av kvalitetskulturen till alla folklager. Erlander och andra fruktade också att antagandet av ett kulturpolitiskt program skulle kunna leda till anklagelser för en socialistisk dirigism på kulturområdet från borgerligt håll och från ledande kulturpersonligheter. Programmet hade sin idémässiga upprinnelse i radikala strömningar under de första efterkrigsåren men hamnade på bordet när det Kalla krigets hukande försiktighet rådde 1952. Det var inte läge för något nytänkande.

Avhandlingen slutar i en sammanfattande kommentar. ”Som redan noterats finns en relativt stor enlighet inom forskningen om att arbetarrörelsens ambition gått ut på erövra och till folkets breda lager sprida den borgerliga kulturen. Frågan måste därför ställas om det överhuvudtaget i eller utanför arbetarrörelsen funnits ett alternativ till denna borgerliga kultur. Vilket var i så fall alternativet? Arbetarkulturen eller bondekulturen? Och hur skall vi se på folkbildningen? Fanns det i arbetarrörelsens folkbildning rent av en ambition att erbjuda ett alternativ till den borgerliga kulturen, att verkligen utmana den borgerliga hegemonin?” (353) Sundgrens svar på dessa frågor är ju som framgått nej. Dessa alternativ har inte existerat. En underström av antielitistisk kultursyn med skepsis mot finkulturen har funnits från August Palm och ibland har den bubblat upp till ytan, men den har aldrig blivit vägledande. Den röda klasskampskultur som associeras med Ture Nerman och idén om en särskild proletär kultur, är en skrivbordsprodukt som inte har något med arbetarkulturen att göra. Bondekulturen har aldrig varit en

reell utmaning av borgerlig kultur och de anti-modernistiska strömningarna inom ungdoms- och hembygdsrörelser vid seklets början skall ses som ”bondekulturens svanesång och nostalgiska inkorporering i den borgerliga kulturen” (355). Utmaningen som modernism och functionalism utgjorde mot folkbildningens traditionella bildningsidealism plockades under mellankrigstiden inte upp av SAP. Arthur Engberg – en utpräglad bildningsidealist fick ansvar för kulturfrågorna och traditionell bildning sågs som ett motgift mot modernitetens och teknikutvecklingens nedbrytande krafter. Utan att konfronteras levde modernism och traditionell bildningsidealism sida vid sida inom socialdemokratin. Försöken att integrera dessa i ett vetenskapligt smakfostrande projekt i programmet från 1952 realiserades inte. I en avslutande framåtblick pekar Sundgren på misslyckande försök från radikala ungliberalers sida på 1960-talet att göra rent hus med högt-och-lågt-tänkandet på kulturområdet genom att hävda den ”kulturnihilistiska” tesen att staten överhuvudtaget inte bör befatta sig med smak- och kvalitetsfrågor. Men vid 1974 års kulturpolitiska proposition ställer sig en enig riksdag bakom parollen att motverka ”kommersialismens negativa verkningar”, som om just ingenting hade hänt sedan sekelskiftet 1900.

Per Sundgrens avhandling har många stora förtjänster. Den är välskriven, energisk och tydlig i sina teser, polemiken med tidigare forskning och i sina resultat. Genom sin långa tidsperiod bearbetar den ett mycket stort material. Den är lärd och lärorik. Bristen på översikter av den kulturpolitiska idéutvecklingen i Sverige gör Sundgrens insats särskilt välkommen. Av de sex delstudierna är den som behandlar tillkomsten av SKP:s kulturpolitiska program den originellaste. Den rör sig på jungfrulig mark och här behöver inte författaren lägga krut på den polemik med tidigare forskning som är ett framträdande, och i något fall tyngande drag i de föregående delstudierna. Till de ovanliga kvaliteterna hör författarens långa egen erfarenhet av kulturpolitisk bland annat som vänsterpartistiskt kulturborgarråd i Stockholm. Denna har givit honom en ovanlig blick, särskilt i analysen av de två kulturpolitiska programskrivningarna i SAP och SKP, för hur politiskt programarbetet speglar komplexa förhandlingar, tillfälligheter och opportunistiska hänsynstaganden bakom kulisserna.

Den långa tidsperioden och det omfattande källmaterialet skapar också frågetecken. Avhandlingen är i realiteten en sammanläggning av fristående studier. Tematiskt sonderfaller avhandlingen i tre delar och tidsmässigt i två. Två inledande kapitel behandlar folkbildningssideologi. De två följande handlar om frondörer mot en dominerande kultursyn inom arbetarrörelsen. Tidsmässigt rör dessa huvudsakligen 1910-talet fram till ett par år in på 1920-talet. De två sista kapitlen behandlar kulturpolitisk programskrivning inom SKP och SAP omkring 1950. Mellan delarna finns inte bara ett gap på ca 25 år av oredovisade kulturpolitisk idéutveckling utan också en väsentlig karaktärsskillnad i kulturpolitisk problematik, aktörer och i typ av källmaterial. Att sammanbinda dessa delar med en övergripande fråga – hade arbetarrörelsen från August Palm till Tage Erlander ett alternativ till den borgerliga kultursynen – är därmed lite äventyrligt, i synnerhet som någon direkt redovisning av jämförelseobjektet – den borgerliga kultursynen under en 50-årsperiod inte föreligger.

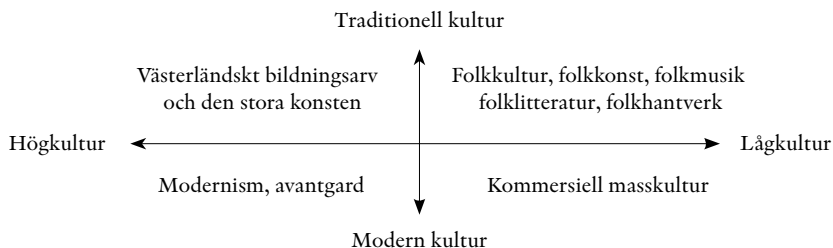
Tankefiguren *högt och lågt* tjänar i avhandlingen rollen som sammanbindande huvudtema för den kulturpolitiska idéutvecklingen. Distinktioner som ande–materia, själ–kropp, elit–massa, överklass–underklass, etablerad kultur–kommersiell masskultur, högkultur–lågkultur, finkultur–populärkultur, borgerlig kultur–folklig kultur, professionell kultur–amatörkultur bildar en enhetlig polaritet som håller det kulturpolitiska tänkandet i ett järngrepp.

På en central punkt blir Sundgrens förenkling av motsättningsmönstret dock direkt vilseledande och hans tes om en hegemonisk borgerlig kultursyn överdriven. Det gäller den kultur- och smakpolitiska inställningen till modernismen under 1900-talets första hälft. Den centrala motsättningen estetisk modernism – traditionalism bryter rakt igenom mot

sättningen högt–lågt. För att mer adekvat kunna ordna de viktigaste konfliktmönstren i kultursyn så skulle Sundgren ha behövt en modell ungefär som i figuren nedan.

Genom att undertrycka konfliktdimensionen traditionell–modern överdrivs uppslutningen kring den traditionella högkulturen inom arbetarrörelsen och genom att begrepp som ”borgerlig” och ”hög” kultur definieras som liktydiga med ”etablerad kultur” så trolas också motsättningarna om modernismen inom borgerlig kultursyn bort. När Sundgren skall förtydliga det märkliga med SKP:s kulturprogram från 1940-talet framhåller han att man lyckades formulera sig förbi motsättningen mellan modernism och traditionalism i kultursynen. Detta är en rimlig bedömning just därför att denna konfliktdimension faktiskt var central. Det är den genomgående negativa hållningen till kommersiell masskultur som skapar intrycket av smakpolitisk enighet. Mot denna har nu inte bara traditionell högkultur ställts utan också modernismens högkultur och den i många läger omhuldade folkkonstens tradition.

Avhandlingens huvudtes – att det inom arbetarrörelsen aldrig formulerats att ett seriöst alternativ till den borgerliga kultursynen – är både tydlig och undandglidande. Tydlig är tesen i formen av polemiken med de relativt många forskare som behandlat folkbildningsfrågor under 1900-talets första decennier och som hävdade att flera sådana alternativ helt visst hade formulerats. Undandglidande är tesen genom att den borgerliga kultursynen inte klarläggs i den grad som tesen förutsätter. Det finns också en vekhet i tesen genom att vad som skall räknas som seriösa alternativ inte så lätt låter sig preciseras. Är verkligen Oscar Olsson självbildningsideal inte ett alternativ även om hans estetiska värderingar hade konventionella borgerliga drag? Är Ture Nermans ansatser till en sovjetinspirerad kultursyn inget alternativ på grund av sina tvivelaktiga

retoriska manér och ringa efterföljd? Är det ur den kulturpolitiska traditionens synvinkel starkt avvikande programmet *Människan och nutiden* 1952 inget alternativ eftersom det inte formellt antogs som ett reguljärt kulturpolitiskt program för SAP? Är det inte märkvärdigt att stora delar av partiapparaten ställde sig bakom formuleringen av ett sådant program?

Vad är ett alternativ? Att de positioner som formulerats inom arbetarrörelsen aldrig haft karaktär av en mothegemonisk kultursyn är knappast ägnat att förvåna. Hade en sådan funnits så borde vi för länge sedan hört talas om den.

Jag hade önskat mig att Sundgren i högre grad uppmärksammat andra hämmande faktorer som bidrar till att förklarar varför inga långväga höger-vänsterkonflikter uppträder på det kulturpolitiska fältet. Den kulturidea-

listiska traditionens vördnad för den höga konsten är inte bara ett uttryck för att man smakpolitisk föredrar Goethe framför Nick Carter. Den bär också upp en föreställning om kulturens egenvärde och helgd som gör den till ett säreget politikområde. Tage Erlanders rädsla 1952 att antagandet av ett kulturpolitiskt program skulle leda till anklagelser för statlig dirigism från borgerlig sida var, tror jag inte, ett taktiskt uttryck för den stora allmänna reträtten inom SAP från de starka planhushållningsappellerna från krigsslutet. Jag tror den främst speglar en allmänt utbredd hämning att driva en kulturpolitik som går utöver det obestämda främjande av den goda kultur som definieras utanför det politiska systemet. Denna hämning fanns långt före det att fascismen förknippat aktiv kulturpolitik med totalitärt tänkande.

Svante Beckman

Kvinnokamp

Emma Isaksson: *Kvinnokamp. Synen på underordning och motstånd i den nya kvinnorörelsen* Stockholm: Bokförlaget Atlas, 2007. 396 s. ISBN 978-91-7389-178-3.

Emma Isakssons bok är en gedigen idéhistorisk avhandling om den nya kvinnorörelsen i Sverige under 1970-talet. Till skillnad från många andra länder i västvärlden har det i Sverige hittills inte skrivits någon systematisk och samlad analys av 1970-talets nya kvinnorörelse. Det är kanske symtomatiskt att Stockholms Stadsteaters föreställning, *Jösses flickor – Återkomsten*, nästan uteslutande handlade om den äldre kvinnorörelsen och unga kvinnors problem på 90-talet medan 70-talets kamp i stort sett var frånvarande!

Avhandlingens syfte beskrivs som: ”Det övergripande syftet med denna avhandling är att analysera ideologiska hållningar inom den nya kvinnorörelsen i Sverige under 1970-talet. Mer specifikt riktar jag mitt intresse mot tre centrala begrepp inom den nya kvinnorörelsen: förtryck, kamp och frigörelse” (9). Dessa tre för avhandlingen centrala begrepp ges följande innehåll:

Kvinnoförtryck – ”dess karaktär, konsekvenser och bakomliggande mekanismer” (9)

Kvinnokamp – ”frågan om hur det skulle upp-

hävas, dvs. strategier för hur framgångsrik kvinnokamp borde utformas och organiseras.” (10)

Frigörelse – kvinnokampens mål (10).

Enligt avhandlingen aktualiseras dessa övergripande frågeställningar ytterligare frågor: hur ”kvinnorörelsen förändrades över tid”; och ”hur man inom rörelsen förhöll sig till män, till rådande könsnormer, till andra delar av 1970-talets radikaliseringsrörelse och till samtida utländsk – främst amerikansk – feminism liksom till tidigare feminism och kvinnorörelse” (10).

När det skrivs att avhandlingens ”övergripande frågeställningar [är] *hur* man inom den nya kvinnorörelsen sökte kunskap kring kvinnors underordning i syfte att bekämpa den” (181, min kursivering) bör detta tolkas som ett primärt idéhistoriskt och inte ett rörelsehistoriskt *hur* – även om dessa perspektiv hänger ihop. Det är idéerna, inte rörelsen som är i fokus för Emma Isaksson. Avhandlingen ska då också bedömas som en idéhistorisk avhandling.

Avhandlingen är tematiskt disponerad, men ”speglar samtidigt förändringar över tid” (19). I avhandlingen identifieras tre ”dominerande ideologiska projekt” i 1970-talets nya svenska kvinnorörelse (11). 1) Det socialistiskt feministiska projektet, 2) det kvinnokulturella

projektet och 3) det lesbiskt feministiska projektet. Dessa behandlas vardera i tre tematiska huvudkapitel (kap. 2–4). I det ganska långa kapitel 1 ”En ny kvinnorörelse” (ca 65 sidor) presenteras dock en primärt kronologisk framställning av bakgrunden till 1970-talets kvinnorörelse samt rörelsens centrala organisationer och krav. Kapitlet inleds med Eva Mobergs liberal-feministiska kritik av ”kvinnornas villkorliga frigivning” och den nordiska könsrolldebatten, som var viktiga *forerunners* för den nya radikala och socialistiska kvinnorörelsen som utvecklades under 70-talet i Skandinavien.

Bokens analys är baserad på studier av ett mycket omfattande källmaterial bestående av kvinnorörelsens många tidskrifter, interna organisationspapper från diverse arkiv samt – vilket är ett intressant val – samtida utställningskatalogers programförklaringar. Artiklar i dagstidningar är endast sporadiskt medtagna. Fem supplerande *face-to-face* intervjuer har genomförts. Detta imponerande arbete med källorna, av vilka några finns på Riksarkivet, andra på Kvinnohistoriska Samlingarna eller Arbetarrörelsens Arkiv och bibliotek, illustrerar behovet för ett systematiskt insamlingsarbete av 70-talets kvinnorörelsens arkivalier. Ökande digitalisering skulle kunna ge studenter och elever bättre möjligheter för uppsatsskrivning inom ämnet. Mycket av det spretiga materialet från 70-talets kvinnorörelsens många grupper riskerar att gå förlorat om det inte sker en systematisk insamling från tidigare aktivisters privata arkiv och hem.

Avhandlingen anlägger i sin analys av den nya kvinnorörelsen ett så kallat ”Stockholmsperspektiv”. Den har inte en komparativ ansats, men utländska texter och författare används i analysen, dels för att komplettera det svenska materialet med utländska texter som blev översatta och användes i den svenska kvinnorörelsen, dels genom att Isakssons begreppsdiskussion tar stöd i internationell forskning.

Kvinnorörelsen ses som en social rörelse, och Isaksson hämtar sitt centrala teoretiska perspektiv från den sociala rörelseteorin. Det valda teoretiska perspektivet ligger i linje med det analytiska perspektivet hos Ron Eyerman och Andrew Jamison i *Social movements. A cognitive approach* från 1991 och i min bok om de danska röststrumporna, *Rødstrømperne. Den danske Rødstrømpebevægelses udvikling, nytænkning og gennemslag 1970–1985* från 1998 (13).

Rörelsen som producent av *kunskap* är avhandlingens centrala begrepp, hämtat från Ron Eyerman och Andrew Jamison, som talar om ”cognitive praxis” och ”movements as bearers of new ideas” (Eyerman & Jamison, 3). Sociala rörelser ses som producenter av nya sätt att tänka och att handla på vilket ger upphov till nya förhållningssätt, nya värderingar, nya medvetandeformer och identiteter. Isaksson menar att detta synsätt är speciellt lämpligt när det gäller den nya kvinnorörelsen eftersom ”kunskapstörsten var stor” (15). För att göra en breddning av kunskapsbegreppet tar Isaksson hjälp av idéhistorikern Sven-Eric Liedmans förstälse av politisk ideologi som handlingsinriktade föreställningar. Det nya med avhandlingens angreppssätt blir därmed att tydligare än Eyerman och Jamison understrika att kunskapsproduktionen var kopplad till de politiska ambitionerna om att förändra världen och att tydligare än i min bok om de danska röststrumporna understrika den teoretiska ”kunskapstörsten” som fanns inom kvinnorörelsen.

Jag ser det som ett mycket intressant och nytt analytisk grepp att analysera kvinnorörelsen i form av tre olika *ideologiska projekt*. Avhandlingen är uppbyggd kring tesen att dessa projekt var ”tre [...] dominerande ideologiska projekt” och att de representerar ”tre olika sätt att förhålla sig till frågorna om kvinnoförtryck, kvinnokamp och kvinnofrigörelse” (11). Emma Isakssons ambition är att belysa den idémässiga mångfald som fanns inom den nya kvinnorörelsen. Avhandlingens tematiska disposition är ändamålsenlig, men medför dock en del upprepningar kring organisationernas historiska utveckling. Identifieringen av de tre ideologiska projekt utgör avhandlingens styrka och originalitet. Jag återvänder senare till avhandlingens problem med att identifiera vad som då var gemensamt för dessa tre projekt. Generellt är det teoretiska perspektivet förträffligt för avhandlingens syfte, och inte minst i kapitlet om det lesbiskt feministiska projektet ger avhandlingens konsekventa fokus på rörelsen som kunskapsproducent omkring kvinnoförtryck (diagnosen), kvinnokamp (strategi) och frigörelse (målet) nya insikter.

I teoriavsnittet talas om ”Ideologi- och kunskapsproduktion” och ”Kontext och process” (12, 17). Avhandlingens idéhistoriska analys är således kontext- och processinriktad, i det att rörelsens kunskapsproduktion ses som en

fortlöpande historisk process. Men när författaren inte uppfattar kunskapsbegreppet som väsensskilt från ideologibegreppet ”utan [...] snarast som närbesläktade och kompletterande” (16), förväntar man sig ett svar på hur denna komplementaritet ska förstås och användas. Detta svar får man emellertid aldrig. Det är kunskapsbegreppet som används mest, och i realiteten görs ingen skillnad mellan ideologi- och kunskapsproduktion i avhandlingens analys. Men det var väl inte heller nödvändigt?

Trots att avhandlingen innehåller en omfattande notapparat och referenslista har jag dock några kritiska frågor. Referenslistan är uppdelad i ”samtida publikationer” och ”litteratur”, vilket kan uppfattas som att en särskiljning mellan primära och sekundära källor har gjorts. Utöver enskilda uppenbara felplaceringar, reser sig här det principiella problemet om användning av texter från aktivister i rörelsen, som samtidig var och är forskare. När Ebba Witt-Brattström i en tillbakablick i *Kvinnobulletinen* 1982 skriver att hälsningsfrasen ”kvinnor/kamrater” vid 70-talets gav plats för tilltalet ”syster” (vilket EWB själv var med att driva fram) beskriver Isaksson detta som ”ett belysande exempel på förändringen” i rörelsen (169). Men detta uttalande kunde likaväl tolkas som en konstruktion som ingick i den samtida debatten – med konsekvensen att texten då hade placerats som en samtida källa i referenslistan, där också övriga av EWBs texter är placerade.

I sin behandling av de fem intervjuerna är Emma Isaksson mycket noggrann med att precisera att dessa utsagor är framställda i efterhand. Mot intervjupersonernas minnesbild hävdar Isaksson t.ex., att den centrala parollen, ”Det personliga är politiskt” inte användes i Grupp 8 under de första åren (170–171, se också not 181). Intervjuer är gjorda med fyra centrala aktörer från grupp 8 i Stockholm: Birgitta Bolinder, Iréne Matthis, Louise Walden och Ann Mari Langemar samt med Eva Bohlin, som var aktiv i Lesbisk Front. Urvalskriterier omnämns inte. Speciellt kunde man ha önskat reflektioner kring Louise Waldens roll som både dätida deltagare och källa eftersom att hon framstår som den centrala figuren i Emma Isakssons historieskrivning av 70-talets nya kvinnorörelse i Sverige.

Som tidigare nämnts är avhandlingen uppbyggd kring vad författaren identifierar som 70-talets kvinnorörelses tre dominerande

ideologiska projekt. I boken finns i varje kapitel projektkaraktäristiska illustrationer.

Det socialistisk-feministiska projektet (kap. 2). Aktörerna i detta kapitel är främst Grupp 8 och Arbetets Kvinnor med huvudvikt på grupperna i Stockholmstrakten. Det socialistiskt feministiska projektet illustreras i boken bl.a. av teckningen från framsidan av *Kvinnobulletinens* första nummer (1971), där den cigarrökande kapitalisten sitter på arbetarens rygg, som i sin tur står på den städande kvinnans böjda rygg under överskriften ”Det dubbla förtrycket” (103). Men, frågar avhandlingen, ska kvinnan på teckningen symbolisera en städande hemmafru utan specifik klasstillhörighet eller arbetarkvinnan? (102).

Det första ledet i projektets kända slogan ”Ingen klasskamp utan kvinnokamp” var en kritik mot den samtida vänsterrörelsen för att den bortsåg från kvinnoförtrycket i samhället och även inom den egna rörelsen. Det andra ledet: ”Ingen kvinnokamp utan klasskamp” skulle däremot understryka rörelsens socialistiska fundament i motsättning till 60-talets liberala könsrolldebatt med bl.a. Eva Moberg. Det socialistiskt feministiska projektet hämtade inspiration från klassiska marxistiska texter av Friedrich Engels, August Bebel, Clara Zetkin och Alexandra Kollontaj, vilka alla utom Clara Zetkin nu kom i nya svenska översättningar. I Danmark utgavs texter av Clara Zetkin i översättning (*Arbejderkvinder i alle lande... Et Clara Zetkin-udvalg*, 1976). Det är okänt om boken blev läst i Sverige. I gengäld blev Iréne Matthis och Dick Urban Vestbros *Kvinnokamp. För en revolutionär kvinnorörelse*, 1971 mycket använd i den nya danska kvinnorörelsen. Generellt anser Emma Isaksson att socialismen och den historiska materialismen satte starkare präge på den nya kvinnorörelsen i Sverige än i USA eller i Danmark.

Avhandlingen argumenterar övertygande för att projektet att kombinera klasskamp och kvinnokamp var ”fyllt av teoretiska såväl som praktiska svårigheter” (116) och att detta delvis berodde på att kvinnokampsbegreppet är tvetydigt. Klasskampsbegreppet rör sig om motsättningar mellan två klasser, och den feministiska motsvarigheten borde lyda ”könskamp”. Men inom den nya kvinnorörelsen kom det istället att bli ”kvinnokamp” – i egna organisationer. Avsaknaden av ett formellt beslut om mäns icke-deltagande i Grupp 8 (det fanns i perioder enskilda manliga medlemmar)

tolkas i ljuset av marxismens starka ställning inom Grupp 8, vilket bidrog till att fokus låg på klass (119). Men samtidigt uppmärksammar avhandlingen, i överensstämmelse med Maud Eduards resonemang i boken *Förbjuden handling*, att Grupp 8:s i praktiken nästan uteslutande separatistiska organisationsform ”tydliggjorde maktrelationen mellan kvinnor och män, oavsett om medlemmarna förnekade den eller inte” (140).

Emma Isaksson drar den ganska anmärkningsvärda slutsatsen att när man bortser från det fokus som lades vid sexualitet och kvinnors kroppsliga integritet låg de (konkreta) krav som ställdes i detta projekt väl i linje med dem som kommit till uttryck under 1960-talet inom den liberalt orienterade könsrolldebatten (98).

Avhandlingen lyfter fram Svenska Kvinnors Västerförbunds (SKV) relation till Grupp 8. Men det var inte organisationen SKV, utan dess tidskrift *Vi Männskor* (fram till 1968 *Vi Kvinnor*) som blev ”ett viktigt språkrör för den nya svenska kvinnorörelsen under 70-talet” (58). Detta berodde delvis på att en av Grupp 8:s grundare, Louise Waldén, från 1971 fungerade som redaktör för *Vi Männskor*. SKV:s koppling till den nya kvinnorörelsen var dock inte problemfri och många av SKV:s äldre medlemmar upprördes över ”de yngre kvinnornas frispråkighet kring frågor rörande sexualitet” (63).

Det kvinnokulturella projektet (kap.3). Det kvinnokulturella projektet dateras i avhandlingen till framförallt andra hälften av 1970-talet. I Emma Isakssons framställning har Kvinnokulturprojektet ingen fast organisatorisk bas som de andra två projekten utan ”rörelsens” budskap fördes fram genom demonstrationer, aktioner, tidningar, debattböcker, sånger samt konstnärliga och kulturella manifestationer (188). Det var inte i Grupp 8:s *Kvinnobulletinen*, och inte heller i *Rödhattan*, utan i SKV:s *Vi Männskor* som kvinnokulturprojektet primärt kom till uttryck. Mest känd blev kvinnolitteraturen, kvinnomusiken, kvinnoutställningarna och kvinnoteatern (t.ex. *Jösses flickor! Befrielsen är nära*).

Men det kvinnokulturella projektet var enligt Emma Isaksson inte endast en mångfald av manifestationer, utan även ett eget ideologiskt projekt. Det var en beteckning på ett specifikt kvinnligt förhållningssätt och nya kvinnoidentiteter. Kvinnors egna erfarenheter skulle vara kvinnokampens basis – detta som

en reaktion mot den marxistiska teorins dominans, i vilken mannen, enligt kritiken på 70-talets mitt, ansågs var normen. Kvinnors liv och arbete skulle synliggöras och uppvärderas efter årtusendens nedvärdering. Det kom därför ett nytt intresse för kvinnor i historien, inte enbart som förtryckta, utan också som starka kulturbärare. Elin Wägner fick en renässans och moderskapet kom återigen i fokus.

Diskussionerna kring det kvinnokulturella projektet var emellertid många. I *Dagens Nyheter* talade Barbro Backberger, en av Grupp 8:s grundare, mycket kritiskt om ”livmodermystik” och kallade Elin Wägners bok *Väckarklocka* (1941) för ”totalt politiskt oanvändbar”. I valet mellan Elin Wägner och Simone de Beauvoir var, enligt Backberger, den sistnämnda klart att föredra. Journalisten och litteraturvetaren Maria Bergom-Larsson svarade att hon inte finner livmoderromantik i den svenska kvinnorörelsen: ”Däremot ser jag en växande medvetenhet om att assimilation i manssamhället inte är kvinnofrigörelsens mål, utan kampen gäller ett kvalitativt anorlunda samhälle” (239). Avhandlingens tolkning är att det kvinnokulturella projektet låg närmare Bergom-Larssons än Backbergers tolkning. (Trots hennes skarpa kritik, hittades under arbetet med denna opposition Barbro Backbergers namn som ”revisorsuppleant” i föreningen *Kvinnokultur*, stencilerad kallelse till årsmöte i föreningen 27.9.1978, ABA).

Emma Isaksson argumenterar vidare för att relationen mellan dessa kvinnokulturella manifestationer och den alternativa kulturrörelsen och alternativrörelsen i stort (freds- och miljörörelsen mm.) kan jämföras med den mellan Grupp 8 och vänsterrörelsen (191, 223). Däremot var Lesbisk Front och lesbiskhet i stort, i författarens tolkning, marginal i det kvinnokulturella projektet – till skillnad från situationen i USA – och i Danmark, kan jag tillägga.

Det lesbiskt feministiska projektet (kap.4). Det tredje ideologiska projektet dateras till den senare delen av 1970-talet. Detta projekt tillskrivs en tydlig aktör: *Lesbisk Front*, vars ursprung var hororörelsen och RFSL. Avhandlingen pekar på tydliga influenser från USA och från Danmark (bl.a. tog sig många svenskor till röststrumpornas sommarläger på danska Femö).

Kapitlet är unikt i svensk idéhistorisk forskning om kvinnorörelsen. Det handlar inte i första hand om samkönad kärlek, eller om

lesbiskhet i allmänhet, utan om den kvinnopolitiska politiseringen av lesbiskhet som blev en del av kvinnorörelsen i alla västliga länder, dock med olika betydelse. Kanske ännu mer uttalat än i kapitel 2 och 3 är kunskapsproduktionen här i centrum. Från att ha varit en stigmatiserad, skambelagd och privat angelägenhet lyftes lesbiskhet av detta projekt fram som ett principiellt uppror mot patriarkatet. Kapitlet analyserar hur man inom detta projekt analyserade kvinnoförtryckets orsaker, strategi och mål. Emma Isaksson skriver att delar av den lesbiska feminismen såg lesbiska som kvinnokampens avantgarde som frigjort sig från mannen, inte bara ekonomiskt utan också känslomässigt och sexuellt – illustrerat i den populära sloganen ”en kvinna utan en man är som en fisk utan en cykel”, här stickat på en tröja och avbildat på framsidan av Lesbisk Fronts informationsbroschyr från 1978 (284).

Avhandlingen analyserar hur det lesbiska feministiska projektet utmanade de heteronormativa föreställningarna inom den nya kvinnorörelsen och utanför denna (”tvångsheterosexualitet”) – om analysen av kvinnoförtryckets orsaker visar att heterosexuella relationer per definition är ojämlika så bör den givna strategin vara att göra uppror mot heterosexuella relationer! Allt som allt var enligt Emma Isaksson dock det lesbiska feministiska projektet inte av ”den mer dogmatiska typen”, förmodligen på grund av förankringen i Västerstern. Vidare anför, att ”radikalfeminismen” hade förhållandevis svagt inflytande i den stockholmska delen av rörelsen (306). Denna utsaga vilar på en jämförelse, t.ex. mellan Göteborg och Malmö, som man som läsare inte får ta del av.

Socialism och radikalfeminism. Följande avsnitt utgör en närmare diskussion av avhandlingens definition av det socialistiskt feministiska frigörelsesprojektet. Med utgångspunkt i diskussionen inom kvinnorörelsen av engelska Juliet Mitchells uppdelning mellan ”radical feminists” och ”abstract socialists” diskuterar boken försöken, inte minst inom Grupp 8, att förena kapitalism- och patriarkatskritik. Vad var orsaken till kvinnoförtrycket – patriarkatet eller kapitalismen? I den socialistiska feminismen är diagnosen både och, och därmed blev strategin: både kvinnokamp och klasskamp.

Ändå fanns det, som också avhandlingen redogör för, många motsättningar i detta pro-

jekt. Men var detta en motsättning mellan marxismen och feminismen i största allmänhet, eller en specifik motsättning mellan marxismen/socialismen och radikalfeminismen? I en viktig not (355, not 154) anför Emma Isaksson att hon för egen del inte tänker använda begreppet *socialistisk radikalfeminism*, som Lena Gemzöe föredrar (*Feminism*, 2002), därför att ”det radikalfeministiska draget var svagt i den svenska rörelsen”. Men ändå beskrivs i avhandlingen på flera ställen konflikten som en motsättning mellan just radikalfeminismen och socialismen/marxismen (t.ex. 163, 169, 180, 311). Det finns här ett uppenbart behov av preciserande definitioner av radikalfeminism.

I boken *Feminist political theory. An introduction* (2003) definierar den engelska forskaren Valerie Bryson radikalfeminismen utifrån fyra delelement (Bryson, 163). Emma Isakssons återgivning av Bryson är inte helt tillfredsställande och gör den mindre operationell för analysen (146).

Radical feminism has 4 elements:

1. Radical feminism goes to the roots of women's oppression. It is a theory of, by and for women, based on women's own experiences and perceptions.
2. It sees the oppression of women as the most fundamental and universal form of domination.
3. Women as a group has interests opposed to those of men (common sisterhood).
4. Male power is not confined to the public world, but is extended into private life (”The private is political”).

Jag menar att Brysons fyra element öppnar upp för två alternativa bestämningar av radikalfeminism. Avgörande är punkt 2. Jag skulle definiera ”stark radikalfeminism” som 1–4, och därmed klart oförenlig med, ja antagonistisk, i relation till marxismen som aldrig skulle uppfatta patriarkatet som den mest fundamentala förtrycksstrukturen (punkt 2). Också de flesta varianter av socialismen har problem med punkt 2. Den amerikanska forskaren Alice Echols, som avhandlingen gör en del referenser till, definierar radikalfeminismen som oförenlig med den socialistiska feminismen, just därför att den ser kön (inte ras eller klass) som den primära motsättningen i samhället (*Daring to be bad. Radical feminism in America 1967–75*, 1989). Vad

jag vill definiera som ”svag radikalfeminism” talar om kvinnoförtryck enligt punkterna 1, 3 och 4, men utelämnar punkt 2.

Avhandlingen berättar om ”Åttornas” dramatiska resa (”Lundaresan”) till en internationell konferens för engelska, danska och svenska kvinnor hos den mer radikala *Kvinnoligan i Lund*, där Grupp 8 konfronterades med den totalt anti-autoritära stilen hos Rödstrumporna och hos kvinnorna från Women’s Lib. i England, och själva fick kritik för sin ”hierarkiska” debattform. Lundaresan blev, argumenterar Emma Isaksson, tillsammans med intryck från en stor internationell kvinnokonferens i Stockholm 1971, början till en mjukare arbetsform inom Grupp 8. ”Feminism” var innan dess ett problematiskt begrepp inom Grupp 8 därför att det tolkades som motstridigt med socialismen men nu ändrades kursen i en mera ”feministisk” riktning – samtidigt som Vänstern i övrigt blev alltmer dogmatisk (”bokstavsvänstern”). Just denna ändring i Grupp 8 resulterade i bildandet av Arbetets Kvinnor (1973/74) med tidskriften *Rödhättan*. Feminismen betraktades inom den nya sammanslutningen som en ”en borgerlig klassprodukt”, influerad av amerikanskorna (157).

I avhandlingen beskrivs detta som Grupp 8:s förändring från socialistisk feminism till, ja vad då? Var det ”feminismen” eller ”radikalfeminismen” som avhandlingen menar att Grupp 8 började acceptera efter ”Lundaresan” och som gav anledning till att Arbetets Kvinnor bröt sig ut? Emma Isaksson och jag kan förmodligen bli överens om att Grupp 8 aldrig blev radikalfeminister i den starka versionen. De var och förblev socialistiska feminister som ville kombinera kvinnokamp och klasskamp. Nästa fråga är, hur ska vi då definiera detta projekt?

Den engelska forskaren Sylvia Walbys fyra feminismlategorier kan vara användbara i denna diskussion (*Patriarchy at work*, 1986, 5):

Four categories of writings on gender inequality:

1. Gender inequality as derivative from capitalist relations
Marxist feminism
2. Gender inequality as a result of an autonomous system of patriarchy, which is the primary form of social inequality
Strong radical feminism

3. Gender inequality as resulting from patriarchal relations so intertwined with capitalist relations that they form one system of capitalist patriarchy.

(Ex. Sheila Eisenstein: *Capitalist patriarchy*, 1979).

4. Gender inequality as the consequence of the interaction of autonomous systems of patriarchy and capitalism – dual theory.

(Ex. Heidi Hartmann: ”The unhappy marriage of marxism and feminism. Towards a more progressive union”, 1979).

Grupp 8 tillhörde varken radikalfeminismen eller den marxistiska feminismen. Men det krävs en närmare analys av olika strömningar inom rörelsen för att placera dem i kategori 3 eller 4. (Under disputationsakten kommenterade Irène Matthis från auditoriet: Kategori 4!)

”*Cultural feminism*”. Författarens konklusion är att det kvinnokulturella projektet var ett försök att skapa en ny kvinnoidentitet, där mannen inte utgjorde normen. Men strategin var tveeggad: ”Den hade ett klart utmanande och frigörande syfte men tenderade samtidigt att låsa fast kvinnor i nya generaliseringar om kvinnligheten” (199). Men man var medveten om ”att kvinnokampen inte enbart handlade om att erövra områden som kvinnor var utslutna från [utan] också om att uppmärksamma och omvärdera de traditioner och sysslor som främst kvinnor ägnat och ägnat sig åt” (246–247).

Emma Isakssons tolkning av det kvinnokulturella projektet är delvis ny och går emot Ulla Wikanders tes att kvinnokulturen bar på kvinnorörelsens upplösning i och med att ”jämlikhetsfeminismen” avlöstes av en ”särartsfeminism”. Wikanders bild avvisas i avhandlingen som onyanserad (247), vilket jag till stor del håller med om. Jag har personligen blivit förvånad över att denna, med Emma Isakssons ord ”missvisande”, motsättning tycks präglad svensk debatt tills idag.

Med hjälp av Judith Evans uppdelning mellan ”strong cultural feminism” (biologistisk, essentialistisk) och ”weak cultural feminism” (de kvinnliga egenskaper ska uppvärderas, men är kulturellt konstruerade) karakteriserar boken det svenska kvinnokulturella projektet som ”svagt”, och utan uttalade könskomplementära, biologiska resonemang. Därtill var den materialistiska förankringen för stark,

”Den nya kvinnorörelsen på 70-talet”

	Förtryck	Kamp	Frigörelse
Socialistisk Feminism	Kapitalism + Patriarkat	Kvinnokamp + Klasskamp	En socialistisk feministisk utopi?
Kvinnokultur	Mannen som norm	Uppvärdering av kvinno- kulturen	Kvinnokultur måste påverka hela samhället
Lesbisk feminism	Hetero- sexualiteten som norm	Lesbisk feminism	Kvinno- kollektivet

enligt Emma Isakssons välargumenterade tolkning.

Som redan nämnt är avhandlingens uppdelning av analysen i tre ideologiska projekt ett mycket bra analytisk grepp. Analyserna av de tre projekten är intressant och konklusionerna generellt övertygande. Men författaren besvarar inte frågan om vad som var det *gemensamma* med de tre projekten. I avhandlingen talas om den nya 70-talsrörelsen i singularis. Jag instämmer i denna singularis, men hur ska detta definieras idéhistoriskt? Vilket var det gemensamma ideologiska projekt som skiljer den ”nya” kvinnorörelsen på 70-talet från tidigare, såväl som andra samtida kvinnorörelser som t.ex. från Fredrika Bremerförbundet eller Socialdemokratiska Kvinnoförbundet?

Emma Isakssons fokus på rörelsens kunskapsproduktion leder till att skillnader i diagnos, strategi och mål mellan de tre ideologiska projekten framhävs. Bokens slutsats av de tre projekten kan sammanställas som i figuren ovan.

Avhandlingens stora förtjänst är att ha identifierat dessa tre projekt och att i en kompetent och gedigen analys lyckats visa deras olika bidrag till rörelsens samlade kunskapsproduktion. Kvarstår gör dock frågan om vad som var gemensamt. Emma Isaksson är inte nöjd med de beteckningar som hittills har framkom-

mit för att markera det gemensamma och nya med 1970-talets kvinnorörelser: Women’s Liberation Movement i motsättning till Women’s Right Movement (Jo Freeman, 1975) och min egen ”kvindefrigörelsesfeminismen – en radikal och venstreorienteret kvindefrivbevegelse” (44–49). Det ska tilläggas att begreppet ”den nya kvinnorörelsen” naturligtvis inte kan hålla för evigt. För definitionen är det avgörande vad som anses utgöra det nya i denna omfattande kvinnopolitiska mobilisering som uppstod över hela västvärlden vid slutet av 60-talet och början av 70-talet. Kanske låg det i, de i marxistiska kretsar så föraktade, elementen av just radikalfeminism såsom den beskrivs av Valerie Bryson i punkterna 1, 3 och 4 (se ovan). Man kunde önska att detta skulle bli nästa projekt som Emma Isaksson tillämpar sina rika analytiska färdigheter på.

Sedan Emma Isakssons disputation har Eva Schmitz disputerat med avhandlingen *Systerskap som politisk handling: kvinnors organisering i Sverige 1968 till 1982* vid Sociologiska Institutionen, Lunds Universitet 2007. Tack till Katarina Bivald, som bistod med arkivarbete under arbetet med oppositionen. Också tack till Livia Johannesson, som språkgranskat denna artikel.

Drude Dahlerup

Samhälle, vetenskap och obstetrik

Emma Shirran: *Samhälle, vetenskap och obstetrik. Elis Essen-Möller och kvinnokliniken i Lund*. Uppsala Studies in History of Ideas no. 37. Uppsala: Institutionen för idé- och lärdomshistoria, Uppsala universitet, 2007. 252 s. ISBN 978-91-554-6979-5.

Samhälle, vetenskap och obstetrik. Elis Essen-Möller och kvinnokliniken i Lund är en avhandling som behandlar samspelet mellan medicinens framväxt och samhällsutvecklingen under 1900-talets första decennier. Den uppmärksammar makreationer inom och mellan vissa akademiska eliter som vi inte så ofta har sett belysas i tidigare vetenskaps- och medicinhistorisk forskning. Avhandlingen visar att det fanns starka kopplingar mellan obstetrikens etablering i Lund och en större samhällspolitisk kontext.

Avhandlingens syfte finns uttryckt redan i inledningens första mening: ”Det övergripande syftet med denna bok är att via en mikrostudie illustrera dialektiken samhälle–medicin under de för Sveriges del omvälvande åren vid 1900-talets början, då urbaniseringen tog fart, folkhemmet byggdes och de socialpolitiska ledorden var hygien och folkhälsa” (13). Mera specifikt är avsikten att med fokus på obstetrikens etablering i Lund under ledning av Elis Essen-Möller studera ”sociala strukturer i den akademiska medicinens elit” (15), och de miljöer som dessa system lade grunden till. Ett delsyfte är ”att ge den svenska obstetrikern en historik, samt att påvisa den kultur-specifika medikalisering av förlossningsproceduren som under 1900-talet har förpassat den gravida kvinnan till läkaren och kliniken” (13). Slutligen finns även ett så kallat sidospår formulerat: ”Svenska kvinnors väg mot obligatorisk sjukhusförlossning” (13).

Avhandlingen tar sin utgångspunkt framförallt i två teoretiska perspektiv som presenteras i inledningen. För det första poängteras att den är ett vetenskapshistoriskt arbete som ansluter sig till de internationella forskningsområdena *history of science, sociology of scientific knowledge and science and technology studies*. För det andra utgår studien från Bourdieus fältteori kompletterat av en form av nätverksteori. Detta perspektiv beskrivs utförligare (på hela 14 sidor att jämföra med knappt två för det vetenskapshistoriska). Dessutom presenteras två kompletterande teoretiska per-

spektiv som rör sociala, kulturella och rumsliga geografier. Dels handlar det om Foucaults makt- och disciplinerings teorier kopplade till plats och rumslighet, dels berör det tidsgeografien som denna har formulerats av Torsten Hägerstrand. I inledningens avslutande del artikuleras också en historiografiskt grundad kritik av ”modern genusteori”, och i synnerhet ställer sig författaren frågande till det sätt som hon menar att genusanalys har använts i tidigare forskning om det förna sekelskiftets gynekologi och obstetrik.

Avhandlingen består av fyra kapitel, en epilog och en avslutande diskussion. Kapitel 1 är en redogörelse för den historiska bakgrunden till Lunds universitetssjukhus med visst fokus på obstetrikens roll vid lasarettet och det äldre barnbördshuset. Framförallt behandlas två framträdande konflikter som utspelade sig under senare delen av 1800-talet. Den första stridigheten rörde frågan om den medicinska fakultetens rätt till klinisk undervisning på lasarettet. Med tiden fick detta problem sin lösning genom att universitetet erbjöd lasarettet fri utvidgning på sin mark i utbyte mot en större volym av klinisk undervisning. Den andra konflikten handlade om en infekterad professorstillsättning. Turerna i detta ärende visar hur en äldre organisationsform grundad i informella överenskommelser och nätverk fortfarande var rådande trots försöket att införa en ny och mer formaliserad organisationsordning på lasarettet.

Kapitel 2 behandlar etablerandet av en ny professionell struktur och en ny gynekologisk/obstetrisk disciplin. I synnerhet presenteras två läkare som kom att spela en central roll i lasarettets nya organisation: Jacques Borelius, professor i kirurgi och sedermera lasarettets direktör, och Elis Essen-Möller, professor i obstetrik och föreståndare för den nya kvinnokliniken. En slutsats som dras i kapitlet – om än med vissa reservationer – är att det går en skiljelinje mellan det äldre och nyare systemet för professionella relationer kring 1900. En annan slutsats är att obstetrikens etablering i Lund hängde samman dels med akademiseringen av lasarettet, dels ämnets nära koppling till kirurgin. På detta sätt skapades också en ny medicinsk elit med stora maktbefogenheter i samhället.

Kapitel 3 fokuserar på den nya kvinnokliniken i Lund som invigdes 1918. Detta kapitel

är indelat i fyra huvudavsnitt. Det första avsnittet beskriver de gamla lokalerna på norra delen av Paradislyckans tomt och den verksamhet som under en längre period nästan uteslutande sköttes av barnmorskan Christina Nilsson. Det andra avsnittet undersöker den nya klinikens arkitektur för att försöka få en uppfattning om sociala maktstrukturer och den tidiga 1900-talsmedicinens ideal. Med hjälp av ritningsmaterial visas bland annat hur graden av tillgänglighet för olika grupper kan kopplas till social inkludering och exkludering vid kliniken. Det tredje huvudavsnittet behandlar barnmorskans professionella roll i skarven mellan barnbördshus och kvinnoklinik, samt relationen till läkarna. I detta avsnitt diskuteras också kliniken som rumslig förutsättning för teknologisk dominans. Det fjärde och sista huvudavsnittet kallas "Obstetrisk ritualisering – Avslutande ord". Med hjälp av såväl Foucaults begrepp "heterotopi" som social- och kulturanthropologisk teori analyseras klinikens sociala och kulturella roller. En slutsats är att klinikens födelse i Lund ska ses som en del av ett större samhällsprojekt; den tjänade ett disciplinerande och uppfostrande syfte.

Kapitel 4 behandlar framför allt den tidiga medicinska diskussionen kring steriliseringspraktiken, samt den debatt om lagförslag som fördes av jurister. Kapitlet har fem huvudavsnitt. Det första avsnittet belyser nätverkets betydelse för legitimeringen av en osäker praktik genom att titta närmare på Essen-Möllers två första eugeniskt motiverade steriliseringar 1906 och 1914. Båda dessa operationer genomfördes utan stöd i formell lagstiftning. Essen-Möller diskuterade dock ärendet med vänner och kolleger, och merparten tycks ha manat till försiktighet. Det andra avsnittet utgår från tidigare forskning, samt exemplet med Essen-Möllers första steriliseringsingrepp för att diskutera hur föreställningar om manligt och kvinnligt präglade resonemang kring negativ rashygien. I det tredje avsnittet ligger tonvikten på debatten kring det förslag till steriliseringslag som den statliga utredning i vilken Essen-Möller ingick som en av de sakkunniga presenterade 1929. En analys av denna debatt visar att förhållningssätten till steriliseringar inte var så entydigt positiva som ofta gjorts gällande. Initialt fanns ett hävdande av individens okränkbarhet och sterilisering som straffbar handling, men dessa principer ogiltigförklarades av den medicinska och juri-

diska elit som hade större inflytande på beslutsprocessen. Det fjärde avsnittet belyser med Elis Essen-Möllers son – Erik Essen-Möller – som främsta exempel hur flertalet aktörer inom den svenska institutionaliserade rasbiologin hade kopplingar till varandra på både ett professionellt och privat plan. I det femte avsnittet sker en summering. Bland annat understryks att å ena sidan gynekologen/obstetrikern och kvinnokliniken, å andra sidan steriliseringsoperationen "var varandras orsak och verkan" (211).

I epilogen plockas sidospåret upp om utvecklingen mot en institutionaliserad förlossningsvård i Sverige under 1900-talet. Den diskuterar bland annat olika faktorer som kan ha påverkat anstaltsförlossningens popularitet. En annan tråd är olika typer av mödravård och förlossningsvård och hur dessa till en början var kopplade till patienters olika socialgrupp. Slutligen berörs också den befolkningspolitiska bakgrunden till förlossningsvårdens utveckling.

Den avslutande diskussionen har fyra huvudrubriker. Under "Klinik" sammanfattas de olika kapitlens analyser av obstetrikens etablering i Lund under ledning av Essen-Möller med hjälp av begreppen fält, kapital, habitus, elit och nätverk. "Rum" belyser likheter och skillnader mellan 1600-talets vetenskapliga miljöer och medicinens kliniker kring sekelskiftet 1900. "Rashygien" pekar ut Essen-Möllers habitus och de strukturella sammanhang han verkade inom – från samhället och läkarvetenskapens fält till det sociala nätverket och kliniken – som viktiga faktorer för att få en mer nyanserad bild av kontexten för 1920- och 30-talets steriliseringsdebatt. Slutligen följer också "Avslutande ord kring obstetrik – en summering". Här lyfter författaren fram och beskriver obstetrikens olika historiska perioder som tre skilda kunskaps- och organisationsmodeller vilka bör betraktas som fristående från varandra och utan rangordning: 1800-talets prekirurgiska obstetrik, det tidiga 1900-talets "rena" kirurgiska obstetrik, samt den sentida endokrinologiska laboratorieobstetrik.

Som helhet betraktad är detta ett spännande arbete med flera förtjänster. Avhandlingens centrala forskningsfråga om hur makt skapas och utövas i vetenskapliga miljöer är mycket intressant. Den nöjer sig inte med att registrera enstaka sociala och personliga relationer inom den medicinska eliten under den aktu-

ella tidsperioden, utan kastar ljus över hur denna elit har vuxit fram och i samspel med andra eliter agerat inom en samhällspolitisk kontext. Argumentationen för de analytiska fördelarna med att sammankoppla fält- och nätverksteorier är övertygande. Det ska också framhållas att det finns flera exempel på väl genomförda och uppslagsrika analyser – i synnerhet vill jag peka på analysen av rumsliga och sociala aspekter av Lunds nya kvinnoklinik. Diskussionen i anslutning till tillgänglighetsschemat (128–129) är verkligen belysande. Även beskrivningen i kapitel 3 av den ritualiserade granskningen av placenter i ett särskilt rum på kliniken är fascinerande och originell. Ett värde med avhandlingen är också att den bidrar med ny kunskap om Essen-Möllers verksamhet och den tidiga obstetrikens historia i Sverige.

Men avhandlingen är långt ifrån invändningsfri, och med avseende på det metodiska och teoretiska finns en hel del frågetecken. Beträffande den formella sidan måste flera anmärkningar göras. Framställningen störs av en rad korrektur- och redigeringsfel. Ett exempel är att rubrikerna i inledningens presentation av dispositionen (37–41) inte är desamma som rubrikerna i innehållsförteckningen och för de olika kapitlen. Det finns också rena felaktigheter i presentationen av hur de fyra kapitlen är disponerade. Vidare framstår notapparaten som bitvis problematisk. Ibland saknas belägg, andra gånger är referaten oomöjligt långa. I flera fotnoter upprepas resonemang som har förts i tidigare kapitel. Andra fotnoter innehåller utförliga resonemang kring centrala begrepp – särskilt de bourdieuska – som snarare borde ha integrerats i brödtexten. Till flera av bilderna i boken saknas också källhänvisningar.

Det är positivt att författaren vill göra sina teoretiska perspektiv och analysverktyg synliga i framställningen. Texten hade dock vunnit på en språklig genomarbetning där de teoretiska begreppen hade integrerats med analysen på ett smidigare sätt. Det hade också varit önskvärt att författaren tagit ett större pedagogiskt grepp på helheten. Tydligare inledningar och sammanfattningar av de olika kapitlen hade varit till en hjälp för läsaren liksom att övergångarna mellan olika kapitel-avsnitt hade varit mer utvecklade.

Avhandlingen har en bred teoretisk ansats, vilken är både intressant och delvis originell. Det finns dock en del oklarheter i presentatio-

nen av de teoretiska perspektiven. En sådan otydlighet rör aktör-nätverksteorin som avhandlingen säger sig vara till viss del kritisk mot, men detta påstående preciseras inte närmare. I Bourdieu-avsnittet introduceras ett annat nätverksbegrepp, vilket till en början är något förvirrande eftersom man tror att detta ska relateras till den tidigare diskussionen om aktör-nätverksteorin. En annan oklarhet rör tidsgeografins relevans för denna historiska studie. De olika perspektiven knyts heller inte ihop ordentligt. Möjligen hade här begreppet *co-production* eller ”samproduktion” som under senare år har lanserats av bland andra Sheila Jasanoff kunnat vara till en hjälp. Detta begrepp – som utgör en syntes av insikter från tidigare forskning inom teknik- och vetenskapsstudier – erbjuder ett ramverk för att analysera samproduktionen av vetenskaplig kunskap och samhälllig ordning.

Ett annat problem är att de teoretiska begreppen inte alltid följs upp. Det vetenskapshistoriska perspektivet är på det hela taget rätt frånvarande i analyserna. Aktör-nätverksteorin nämns efter inledningen överhuvudtaget inte. Tidsgeografien har nästan inte lämnat några avtryck alls. Å andra sidan bygger vissa avsnitt på begrepp som inte har presenterats i inledningens teoretiska diskussion – jag tänker framför allt på den kultur- och socialantropologiska teori som spelar en viktig roll i kapitel 3.

Ett metodiskt problem är oklarheten ifråga om vad som studeras i avhandlingen. Det är inte alltid helt lätt att veta var avhandlingens centrum befinner sig: Är det Essen-Möller och hans obstetrisk-gynekologiska verksamhet i Lund? Är det utbytet inom en samhällselit? Är det relationen mellan läkare och barnmorska? Är det förlösningsvårdens utveckling? Är det synen på och hanteringen av kvinnokroppen? Frånvaron av tydlig fokus kan kopplas till de strukturella problem som avhandlingen lider av. Ett sådant problem är att det finns vissa teman och uppgifter som upprepas i flera kapitel på ett sätt som inte är motiverat. Ett annat problem är att de stimulerande diskussionerna i de omfattande kapitlen 3 och 4 helt enkelt spänner över för mycket; de blir för många olika kontexter, teman och frågor på en gång och trådarna vävs heller inte samman ordentligt. Dessa grundläggande struktureringsproblem i texten återverkar tyvärr på förståelsen av vad avhandlingen vill säga.

Ett sätt att undvika några av dessa problem

hade möjligen varit att ta fasta på den prosopografiska metod eller fältanalys som avhandlingen säger sig vara inspirerad av. Det förs en högst intressant diskussion om för- respektive nackdelar med en prosopografisk metod/fältanalys och nätverksanalyser. Fältanalysen antas ge en övergripande bild eller rentav helhetsbild, medan nätverksanalysen ger en närbild. Dessa två verktyg sägs därför kunna komplettera varandra. Samtidigt framhålls också att analysverktygen inte har använts fullt ut; exempelvis har statistiska uppgifter valts bort. Men det borde ändå ha varit möjligt att växla ut mer av fält- och nätverksanalyserna genom att i större detalj kartlägga aktörernas vetenskapliga kapital och nätverksrelationer: exempelvis laborationsmeriter, internationella studieresor, textproduktion, medlemskap i lärda sällskap, nya operationstekniker och instrument.

Ett centralt tema i avhandlingen är klinikers födelse. Kliniken framstår i boken som en plats för många parallella aktiviteter och skeenden: det är där nya praktiker och professionella mönster etableras, det är en plats för kroppslig och mental disciplinering av kvinnor koordinerad av staten och en akademisk elit, och det är även en ritualiserad plats. På samma gång är kliniken ett rumsligt vetenskapligt ideal och en standardmodell som återskapas vid institutioner på andra platser. Den är också en symbol för den kliniska medicinens auktoritet. Flera starka påståenden görs alltså med hänvisning till klinikers rumslighet. Beskrivningarna är ofta suggestiva: ”Skapandet av en steril individ, i flertalet fall kvinnlig, blev därmed en slags negativ motsvarighet till skapandet av Modern – båda åtgärderna innebar individens metamorfos från en identitet till en annan, för samhället önskvärd sådan. Förvandlingen medierades av obstetrikern och gynekologen, vilka förenats i en och samma person, verksam under kvinnoklinikers samlade tak” (182). Den empiriska grund som denna beskrivning vilar på framstår emellertid som relativt svag. I början av kapitel 4 nämns de två steriliseringsoperationer som utfördes 1906 och 1914 på Kirurgiska kliniken. Längre fram i kapitlet (efter den citerade passagen) uppges att fem eugeniskt motiverade steriliseringar utfördes vid Kvinnokliniken i Lund 1922. Om nu inte ”kvinnoklinikers samlade tak” enbart ska förstås metaforiskt – vilket skulle strida mot betonandet av klinikers konkreta rumslighet – framstår resonemanget kring den

steriliserade kvinnan om inte vilseledande så åtminstone mycket försvagat. Operationerna som citatet rimligen åsyftar på genomfördes ju på den kirurgiska kliniken flera år före den nya kvinnoklinikers inrättande.

Ett annat argument rör klinikers genomslag hos så kallade breda samhällslager. Exempelvis hävdas att när ”kliniken väl presenterats och etablerats som enhetlig institution blev den en effektiv symbol för medicinens och läkarvetenskapens fält” (136). Vidare talas det om det ”allmänna erkännandet av kliniken och medicinens auktoritet” (161). Detta påstående visar sig vid närmare betraktande nästa uteslutande bygga på tidigare forskning (se exempelvis 136–138), samt iakttagelser ur ett efterhandsperspektiv. Och hur var det egentligen med erkännandet av kliniken (om man i avhandlingens efterföljd tänker sig kliniken och steriliseringspraktiken som förenade)? Med avseende på vetenskapliga kretsar är det ju en av handlingens huvudpoängar att det under 1910- och 1920-talet generellt sett fanns en ambivalens i synen på steriliseringspraktiken hos läkare och jurister. Beträffande genomslaget hos breda samhällslager framhålls bland annat i epilogen att det inte alls gick så snabbt att etablera kvinnokliniken och den institutionaliserade förlossningsvården. Det finns alltså en spänning mellan olika perspektiv och tolkningar i texten vilket skapar ytterligare oklarhet om vad avhandlingen vill säga.

Ett annat tema handlar om den svenska obstetrikens historia. Det hade varit klagörande med en diskussion om *vilken* slags historia som studien siktar på att skriva. En nationell disciplinshistoria av det slag som ofta skildras i avhandlingar är det inte: De institutionella miljöerna i Stockholm och Uppsala beskrivs bara i korta ordalag. Det finns ingen förteckning över professorer i ämnet eller årtal för starten av undervisning. Inte heller finns en samlad beskrivning av obstetriska tekniker. Istället ligger fokus på kvinnokliniken i Lund och Essen-Möllers verksamhet, och en motivering är att författaren anser det troligt att ”utvecklingen i Lund var representativ för den svenska obstetrikens i sin helhet, åtminstone ifråga om övergripande förändringar i ämnets identitet” (14). Detta argument förefaller delvis ha övertagits från samtida källor vilka utpekade kvinnokliniken i Lund som ”den första moderna i sitt slag” (14). Tidigare medicin- och vetenskapshistorisk forskning har

tydligt visat att sådana retoriska uttalanden ska betraktas med en viss skepsis, och det vore i alla händelser intressant om frågan om Lunds representativitet hade kvalificerats genom bland annat en diskussion om de resultat som tidigare forskning har kommit fram till. En sådan saknas till stor del. I inledningen redovisas visserligen en mängd tidigare litteratur om obstetrikens och gynekologins historia. Men det hade varit bättre med ett urval av denna litteratur som behandlats mer ingående. Inte minst hade detta kunnat förtydliga vad avhandlingens eget bidrag i relation till tidigare forskning består i.

Ett annat spännande tema som går genom hela avhandlingen är det historiografiska. Särskilt framträdande är kritiken av tidigare gynekologi- och obstetrikhistorisk forskning som enligt författaren till viss del har "skapat en *ny sanning* om sekelskiftesmedicinen, modularad i kölvattnet på medikaliseringskritisk genusteori och feministiska tankemodeller" (49). Det är givetvis både legitimt och nödvändigt att ständigt reflektera över de modeller och utgångspunkter som historieskrivningen inom olika områden bygger på. Problemet är att avhandlingen själv tillämpar de perspektiv och begrepp som den säger sig vara kritisk till.

Den medikaliseringsskritik som var framträdande inom medicinhistoria från 1960- och in på 1990-talet, har satt tydliga spår på flera ställen i boken både i form av enstaka ord och längre formuleringar: "Genom den gradvisa övergången till förlösning i sjukhusmiljö problematiserades smärtan och reducerades till ett medicinskt problem. Den har därmed patologiserats och fråntagits kvinnan" (151). Det finns flera liknande exempel (13, 132, 159, 216). Detta bidrar kanske till att det blir svårt för avhandlingen att fullfölja den i inledningen uttryckta ambitionen att med hjälp av Foucaults heterogena maktperspektiv distansera sig från medikaliseringsskritiken. Deborah Lupton påpekar i en artikel publicerad i antologin *Foucault, health and medicine* (1997) – som avhandlingen refererar till – att det finns både likheter och skillnader mellan medikaliseringsskritiken och Foucaults tankar om social kontroll och disciplinering. I *Samhälle, vetenskap och obstetrik* kanske likheterna trots allt överväger. Möjligen hade detta kunna överkommas om avhandlingen hade utgått från Foucaults senare arbeten vilka i större utsträckning intresserar sig för "the practices of the self" – det hade varit i linje med Luptons diskussion.

Trots de inledande kritiska kommentarerna till "modern genusteori" bygger analysen, särskilt i avsnittet "Abnorm, imbecill och libidinös" i kapitel 4, på genusteoretisk forskning. Detta är något som även författaren själv framhåller: "Nu blir min analys indirekt ändå genusteoretisk, eftersom jag adresserar sociala och kulturella processer vilka utgör delar av bakgrunden till att vi så starkt förknippar reproduktionens problem och framgångar med det kvinnliga könet" (50). Men det förblir oklart vilka delar av denna teoribildning som avhandlingen omfattar respektive förkastar. Exempelvis saknas en diskussion om hur författaren ser på relationen mellan begreppen "kön" och "genus".

Eftersom avhandlingens analyser så påtagligt präglas av såväl medikaliseringsspektivet som en viss typ av genusteori övertygar inte den historiografiska kritiken. Det kan inte ställas krav på att all forskning ska anlägga ett genus- och könsperspektiv. Men i det här specifika fallet är det svårt att inte se konstruktionen av kön som en väsentlig del av de maktrelationer som den tidiga obstetrikern var insnärjd i. Om författaren hade valt att mer självständigt utveckla en genus- och könsteoretisk diskussion hade det kanske också kunnat uppstå en dialog med avhandlingens övriga teoretiska perspektiv. Exempelvis hade det varit möjligt att fundera över om inte ett könsperspektiv kunde ha kompletterat nätverksanalysen. Den broderliga och jämlika kultur som Elis Essen-Möllers sociala nätverk sägs ha präglats av reser många viktiga frågor om makt, medicin och maskulinitet.

Sammanfattningsvis är huvudproblemet att denna avhandling saknar skarpt fokus, vilket mängden av teoretiska begrepp och ingångar som inte riktigt knyts ihop även bidrar till. Jag menar också att vissa av de slutsatser som dras går långt utöver de genomförda empiriska studierna. Trots dessa invändningar är *Samhälle, vetenskap och obstetrik* en i många stycken intressant och tankeväckande avhandling. Genom att på ett kreativt sätt kombinera perspektiv från olika fält tillförs ändå den vetenskapshistoriska forskningen fruktbara analysverktyg. Shirrans avhandling visar hur den tidiga obstetrikens företrädare ingick i och utövade makt inom ett nätverk av professionella och sociala relationer. Den ger oss därigenom ny kunskap om samproduktionen av medicin och samhälle i det tidiga 1900-talets Sverige.

Solveig Jülich

Den sjunde världsdelen

Benny Jacobsson: *Den sjunde världsdelen. Västgötar och Västergötland 1646–1771 – en identitetshistoria*. Stockholm: Institutionen för litteraturvetenskap och idéhistoria, 2008. 498 s. ISBN 978-91-628-7506-0.

Benny Jacobsson uttrycker mångskiftande syften med sin avhandling. De beskrivs som (12 f.): att ”skildra den västgötska identitetens idéhistoriska utveckling”; att ”beskriva och analysera regional identitet under tidig-modern tid, med materialet hämtat från västgötars utsagor”; att ”på basis av detta formulera en teori om identitetens utseende och utveckling”; att ”undersöka hur detta rum (Västergötland) beskrivs i dessa identitetsutsagor”; att ”undersöka hur aktörerna praktiskt gick tillväga när de satte samman sina utsagor”; att ”utreda förutsättningarna för det nutida bruket av identitetstermen”.

Om dessa syften kondenseras något är Jacobsson ute efter att beskriva regional identitet i Västergötland under 1600- och 1700-talet och utifrån detta exempel vill han leverera en övergripande teori om hur kollektiva, främst regionala, identiteter formas och utvecklas. Detta gör Jacobsson i fem omfattande empiriska kapitel, plus inledning och avslutning.

Inledningskapitlet ger teoretiska överväganden kring ämnesvalet och presenterar delar av litteraturen inom den livaktiga identitetsforskningen. Diskussionen mynnar ut i en tredelad typologi där Jacobsson talar om monumentalistisk identitet, inventarisk identitet samt kritisk identitet. Läsaren får redan nu veta att huvuddelen av materialet kommer att ge uttryck för en monumentalistisk identitet, mot undersökningsperiodens slut uppträder en del exempel på en inventarisk identitet, medan den kritiska identiteten framför allt hör till en senare tid.

En *monumentalistisk identitet* lägger vikt vid ett storslaget förflutet och framhåller det som föredöme för sin samtid. Den frågar bara efter vissa spår – de storslagna. En *inventarisk identitet*, däremot, efterfrågar alla avtryck som gjorts av den egna gruppen – stort eller litet kvittar lika. Den är lika gärna samtidsinriktad som bakåtblickande. Den *kritiska identiteten*, slutligen, blickar egentligen varken framåt eller bakåt utan är förändringsbenägen. Den kritiska identiteten skall rädda kollektivet undan ett hotande förfall.

I kapitel 2 gör Jacobsson en noggrann genomgång av två 1600-talsorationer från akademierna i Åbo respektive Uppsala och som båda lovsjunger Västergötlands härlighet.

I kapitel 3 ger Jacobsson en bakgrund till dessa orationer och beskriver genrens utveckling, den historiska kontexten samt det institutionella ramverket, det vill säga universitetsvärldens sociala universum, framför allt dess studentnationer.

I kapitel 4 stannar Jacobsson kvar i universitetsvärlden och studerar de dissertationer han funnit – 21 stycken – från perioden 1699–1769 som har Västergötland och det västgötska till ämne. Dissertationernas tillkomst-situation nagelfars. I dessa avhandlingar, heter det, gavs primärt uttryck för en monumentalistisk identitet.

Kapitel 5 behandlar i första hand en persons, Sven Wilskmans, lärda mödor med att få ihop en topografisk beskrivning av Västergötland. Wilskman var en präst som efter studier i Uppsala verkade i Västergötland. I hans ofullbordade projekt, som framför allt hör 1740-talet till, kan man enligt Jacobsson se en utvecklingsgång från ett intresse för det monumentalistiska till en mer inventarisk identitet.

Denna inventariska identitet kan man även se uttryckt i de sammanhang som studeras i kapitel 6: verser framställda av gymnasiestudenter från Skara, rektorstal från samma ställe samt det kortlivade topografiska sällskapet i Skara. I detta material tycker sig Jacobsson också se enskilda uttryck för en kritisk identitet.

I det sjunde och sista kapitlet knyts undersökningen ihop genom en regelrätt sammanfattning av delstudierna följt av en diskussion om förändringen från en monumentalistisk till en inventarisk identitet. Det konstateras att Västgöta nation vid Uppsala universitet har haft stor betydelse för utvecklingen av en västgötsk identitet och det görs en genomgång av *patria*- eller fäderneslandsbegreppet. Jacobsson konstaterar att det allmänna och det särskilda eller det stora och det lilla fäderneslandet inte behövde kollidera med varandra. Detta ser han som förklaringen till att den västgötska regionala identiteten inte frammejslades i kontrast till andra landskap eller regioner. Den formades utan hjälp av kontrasterande motbilder – utan *den Andre*.

Utifrån detta vill Jacobsson så konstruera en teori om regionala identiteter. Han menar att man måste skilja på det "självskrivna" och det "tillskrivna"; endast det självskrivna kan utgöra grund för en identitet. Han lanserar också tre analytiska begrepp: identitet, stereotyp och stigma. Identiteten är självskrivnen medan stereotyp och stigma är tillskrivna karakteristika av positiv eller värdeneutral respektive negativ karaktär.

Variationer i den regionala identiteten uppträder såväl över tid (diakront) som vid en given tidpunkt (synkront). Dessa variationer vill Jacobsson för tidigmodern och modern tid sammanfatta med de numera välbekanta metaforiska uttrycken monumentalistisk, inventarisk och kritisk identitet. Dessa beskriver i princip en kronologisk utveckling, men kan även uppträda samtidigt i en region, konstaterar han.

Jacobssons avhandling är gedigen och rik på information. Samtidigt brottas den med ett par allvarliga problem, vilka kommer att diskuteras i det följande. Det ena rör Jacobssons uppfattning om identitetsformering, det andra rör avhandlingens struktur. Mina invändningar skall emellertid inte skymma det faktum att Jacobsson är en mycket ambitiös, noggrann och kunnig forskare.

En viktig del i Jacobssons analys är förhållandet mellan det lilla och det stora fäderneslandet, mellan, i detta fall, landskapet och riket. Redan Cicero konstaterade att det stora fäderneslandet hade prioritet över det lilla.

"Det är denna prioritet åt det större fäderneslandet som också förklarar att det mindre fäderneslandets identitet, västgötaidentiteten, inte konstrueras gentemot 'den andre' i smålänningens eller värmlänningens skepnad. Ett sådant konstruerande, kanske genom verbala och andra strider, skulle vara kontraproduktivt för konstruerandet av det större fäderneslandets identitet, den nationella, överordnade och tyngre vägande svenska identiteten." (455)

I det konkreta empiriska fallet har jag inga egentliga problem med den slutsats som Jacobsson här når. Övergripande teoretiskt vill jag dock resa en del invändningar. För det första kan konstateras att talet om kontraproduktivitet i sammanhanget förutsätter en intentionalitet och rationalitet som jag tror är främmande för en i grunden emotionell

identitetsformering. För det andra, och viktigare, har jag synpunkter på den ganska snäva avgränsning av den Andre som Jacobsson gör. Den framskymtar i stycket efter det som just citerats. Jacobsson kallar det "närmast en förlöpning" när gymnasisten Johan Falck 1751 jämförde grannlandskapens karga natur med Västergötlands sköna nejder. "Det är också det enda exempel jag funnit på att en västgöte, från den tid som här studerats, framställde sitt landskaps identitet *i kontrast mot andra namngivna landskap.*" (455, min kursivering.) Här är inte plats för en diskussion om vad tidens censurförhållanden tillät och inte tillät, men det kan konstateras att Jacobsson gör just nämnda avgränsning på flera håll och han förutsätter att den Andre måste vara en jämförbar storhet (ett annat landskap), och dessutom att det måste vara explicit utpekat. Detta menar jag är en felaktig och alltför hårdragen användning av detta analytiska begrepp. Vad mer är, Jacobsson menar att regionala identiteter är artskilda från andra identiteter. Den Andre, hävdar han, kan ha betydelse för identitetsformeringen på nationellt plan eller på gruppnivå, men inte för den mellanliggande regionala identiteten. Detta finner jag teoretiskt ohållbart.

I min läsning överflödar Jacobssons avhandling av exempel på kontrastivt identitetsskapande, både på en analytisk och på en empirisk nivå. Tydligast sker det kanske i diskussionen om vilka regionala tillnamn som användes av svenska studenter i utlandet under medeltiden (178–186). "Utomlands var alla från Sverige landsmän", skriver Jacobsson. "Vid de svenska universiteten var man västgöte, sörmälänning etc., och man var landsman med de[m] som kom från samma landskap. Om landsmannaskapet utgår från landskapet eller riket avgörs så av kontexten." Tydligare kan det inte formuleras och Jacobsson vidgår uttryckligen kontextens/den Andres betydelse för vilken, i den uppsättning potentiella identiteter varje människa bär med sig, som aktiveras för stunden.

I inledningskapitlets omsorgsfulla genomgång av identitetsbegreppets etymologi och möjliga former är förhållandet mellan en personlig och en kollektiv identitet något som inte riktigt utreds. Och det är här förnekandet av den Andres betydelse blir som mest problematiskt. Jag menar förvisso att man kan tala om kollektiva identiteter, men Jacobsson tycks

utgå från att den kollektiva identitet som kan ges en objektiv bestämning (svensk, västgöte, idéhistoriker) upplevs lika av alla som omfattar den.

Den positiva eller ”självskrivna” identiteten, som Jacobsson föredrar att kalla den, benämner han *ipse*-identitet, medan en tillskriven identitet kallas *idem*-identitet (exempelvis 41). Nu menar jag att en *ipse*-identitet i det fall den är kollektiv (och av någon betydande omfattning) alltid kräver att de andra gruppmedlemmarna *tillskrivs* en identitet, det vill säga ges en *idem*-identitet.

Jacobsson, däremot, tycks förutsätta att *ipse*-identiteten alltid beskriver samma känslor hos dem som i en objektiv mening ingår i gruppen. ”Utsagor om *ipse*itet, om självhet, uppträder således i första person, jag, mig, vi och oss. Med utsagor om vår identitet, om vilka vi är, så speglar vi oss i våra självbilder”, säger han (456). Men uttalanden i första person plural innebär alltid någon form av tillskrivande, att man gör sig till röst för andra, vill jag hävda. Alternativet vore att man gav luft åt en metafysisk *Volksgeist* som genomsvyade alla gruppmedlemmar.

Som tankeexperiment kan man föreställa sig att en kollektiv identitet inte kräver andra grupper att kontrastera sig emot. Den egna gruppidentiteten fordrar dock att det finns andra människor som kan ingå i gemenskapen. För att formulera en vi-känsla nödgas individen därför att utan deras hörande tillskriva en mängd andra människor grupp-specifika egenskaper. Då frammanas en grupp med till namnet gemensam identitet, men de enskilda medlemmarna fyller inte nödvändigtvis denna identitet med samma innehåll. Några kan rentav tillskriva sig egenskapen att vara de enda *riktiga* gruppmedlemmarna, medan de andra får representera urartade gruppkaraktäristika. *Ipse* och *idem* förskjuts så inom gruppen.

Jacobssons analys mynnar ut i en ”teori om regionala identiteter” där tre begrepp är centrala (456): *Identitet* är den självskrivna föreställning en person har om sig själv; *stereotyp* är den tillskrivna föreställning en person har om andra; *stigma* är den nedvärderande attribuering som tillskrivs andra. Av skäl som redan framgått menar jag att denna bild är alltför enkel. Man kan tänka sig alla möjliga kombinationer där en persons *idem*- och *ipse*-identitet sammanfaller eller inte sammanfaller, tillskrivs eller fräntas ett sammanfall med en större grupp eller annan individ. Den trede-

	En själv <i>Ipse</i> (självskriven)	En annan <i>Idem</i> (tillskriven)
Positivt	Individ Kollektiv	Individ Kollektiv
Negativt	Individ Kollektiv	Individ Kollektiv

lade taxonomin måste därför (åtminstone) ersättas med en fyrfältare.

En identitetsanalys måste alltså laborera med positiva och negativa egenskaper som är såväl självskrivna som tillskrivna (härvid framgår också vilken ruta som saknas i Jacobssons förslag). ”Vi” kan vara både *idem* och *ipse* och sammanhanget avgör vad man är eller inte är. Detta kan illustreras med en mer än decenniegammal lustighet av komikern Ronny Eriksson: ”När Anders Björck reste sig upp i Europarådet och sade att han skämdes över att vara svensk höll jag för en gångs skull med honom. Jag har nämligen också alltid skämts över att Anders Björck är svensk.” Den som vill analysera dimensionerna i denna kvickhet kan med fördel dissekera rollerna och placera in dem i fyrfältaren ovan. (Flera lösningar är möjliga.)

Fyrfältaren är ingen ”teori”, i meningen att vissa förklaringar anses givna eller vissa utfall följer automatiskt under bestämda förutsättningar. Det är i stället en analysmodell till hjälp för att strukturera empiriska iakttagelser och för att i det enskilda sammanhanget kunna avgöra hur en identitet formeras eller vilket innehåll den ges.

Vad innehåller en identitet enligt Jacobsson? På ett ställe heter det exempelvis att ”Den inventariska identitetens grundtema är *iakttagande, kartläggande och registrerande av samtiden till samtidens gagn och nöje*” (449). Detta är dock inte ett svar på frågan om hur en identitet ser ut och jag saknar ett led i argumentationen. Analysen i dessa stycken rör snarare *formerna för* och inte *innehållet i* det Jacobsson ger sig ut för att studera. Möjligen *uttrycktes* identiteten under 1600-talet genom fornhistoriska utredningar och under 1700-

talet genom naturinventeringar, men vad den specifika västgötaregionalismen hade för *innehåll* får läsaren aldrig reda på. Till denna invändning kan fogas att förändringen från det monumentalistiska till det inventariska ju går att spåra på många fler områden än västgötska landskapsbeskrivningar. Det var en allmän genreförändring som i sig själv inte säger mycket om den regionala identiteten.

Härmed har redan snuddats vid det som jag uppfattar som avhandlingens stora svaghet. Det mesta är mycket grundligt och pålitligt, det är genomgående lärt, oftast intressant – och nästan alltid vid sidan av det föregivna ämnet. Förutom att vara ofokuserad är berättelsen framtung och har en låg grad av problematisering. Detta ger ett ineffektivt berättande som gör det svårt att begripa avsikten med de olika avsnitten. Jacobsson ställer alltför höga krav på läsaren och förväntar sig att de olika utredningarnas plats i helheten skall vara självförklarande.

Problemen grundas i att det genomgående är materialet som fått styra framställningen, inte frågeställningarna. Ofta har kronologin varit enda ordnade princip. Resultatet blir att Jacobsson går på djupet med *lärdoms*-frågorna – och delger därunder många nyttiga kunskaper – men inte med de *identitets*-frågor som var tänkta att stå i centrum. På tyska skulle man säga att han gjort sig skyldig till *Themaverfehlung*. Det kan också uttryckas som att Jacobsson lägger grunden men han bygger aldrig huset.

Dessa problem präglar hela avhandlingen, men kan illustreras med avsnittet om Jacob Chronander i kapitel 2 (67–102). Avsnittet framstår som en textkritisk edition nästan utan problematisering. Den förekommande analysen – som oftast har karaktär av att utreda sakförhållanden kring orations- och disputationsväsendet och kring Chronanders källor – är huvudsakligen förlagd till noterna. Det ges ingen introduktion till det problem som skall utredas, väldigt lite ledning under loppet av genomgången och avslutningen består av en utförlig och mestadels irrelevant kartläggning av Chronanders biografi (99–102). Läsaren får med eftertryck veta att Chronanders oration var en retorisk produkt och inga detaljer lämnas därhän. Ingenstans klargörs emellertid exakt på vilket sätt den noggranna retoriska analysen berikar vår förståelse av den västgötska patriotismen, vilket ju – till skillnad från retorikanalysen – hör till avhand-

lingens syften. Det förblir oklart vad som är avsnittets huvudsakliga resultat.

I sammanfattningen (112–115) refereras det mesta igen med en utförlighet som kanske hade varit tillräcklig för hela kapitlet. Summeringens båda viktigaste synpunkter sammanfattas i två stycken: I det nästa sista stycket (114 f.) konstateras att orationerna gav uttryck åt ett positivt och inte ett kontrastivt identitetsskapande. Detta ligger i linje med avhandlingens grundläggande problemställning, men att detta också var avsikten med kapitlet har ingenstans antytts. Det hängs på som ett konstaterande i kapitlets avslutning.

Det som däremot utgör notviken i kapitlets resonering delar – den retoriska formen – avhandlas i andra stycket på sidan 113. Där meddelas att orationen i första hand skulle uttrycka talarens bildning. Ämnet var mera sekundärt (!) och kunskap om den retoriska formen ger oss därför egentligen ingen fördjupad bild av västgötpatriotismen. Det var ”i viss mening” behovet av lovtal som födde dessa beskrivningar av Västergötland, inte tvärtom! Om därför inte retorikanalysen tillför något väsentligt till sakfrågan – västgötpatriotismen – varför har den då ägnats detta stora utrymme, frågar man sig. Misstanken infinner sig att ämnesspåret (västgötaidentiteten) inte givit tillräckligt och att Jacobsson därför tvingas följa materialspåret (den akademiska formen m.m.).

Den utförliga diskussion om studentnationerna, som upptar större delen av kapitel 3, lider av samma problem. Den motivering som ges till det långa avsnittet klaras av i en mening (147): ”Studentmiljön har genom seklen utgjort en drivbänk för den västgötska identiteten.” Efter denna minst sagt summariska problemformulering drar berättelsen igång med universitetsnationerna i Bologna på 1100-talet. Den europeiska universitetshistorien avhandlas och skildringen når så småningom 1600-talets Uppsala där studentnationerna, berättar Jacobsson, motarbetades av universitetsledningen och så småningom rentav förbjöds. Genom mångtaliga exempel får vi lära oss om gruppssammanhållning men även om pennalism och konflikter inom dessa mer eller mindre klandestina organisationer. (Exakt vad det har med västgötsk identitet att göra är inte alltid klart; exemplen hämtas från Upplands nation och andra håll; 155 ff.)

Slutligen hamnar vi så i 1740-talets Uppsala. Formellt var studentnationerna ännu

förbjudna om också tolererade av universitetsledning. Från denna tid redovisar Jacobsson emellertid en konflikt där medlemskap snarast framstod som påbjudet (161 ff.). Hur detta gått till och när förblir oklart.

Frågan är i sig mer än en detalj eftersom den utgör ett led i Jacobssons bevisföring. I ett senare avsnitt uppger han att dissertationsförfattarna vanligen angav nationsbeteckning – här: ”västgöte” – på sina avhandlingar och att detta ”var en markering av identitet, av tillhörighet” (280). Jag är dock tveksam till om något som var i det närmaste obligatoriskt verkligen bör tas som intäkt för en upplevd identitet. Resonemanget förs emellertid än längre och formar till sist ett präktigt cirkelslut. Det hävdas nämligen att medlemskap i Västgöta nation var ”den gemensamma nämnaren för dem som i skrift gav uttryck för västgötsk identitet” (296, även 339).

Genom att ingå i studentnationen uttryckte medlemmarna alltså en regional identitet, menar Jacobsson. Nationen framstår rentav som ”alstrare och danare av den regionala identiteten” och ”[p]raktiskt taget alla personer, som i denna studie har granskats, har haft en bakgrund i studentnationen vid något av universiteten” (449). Jag frågar mig om det hade varit möjligt för Jacobsson att nå någon annan slutsats mot bakgrund av att medlemskapet var påbjudet och att allt material han använt emanerar från lärda kretsar vid eller kring universiteten.

Jacobssons avhandling innehåller förhållandevis lite polemik, diskussion eller problematisering utifrån befintlig forskning. Eftersom framställningen ofta frångår temat rör bemötandena heller inte de centrala frågorna. Den kanske utförligaste polemiken rör exempelvis synen på överflöd under 1700-talet, och där menar jag att Jacobsson har fel i sak.

Jacobsson vill gendriva etnologen Maria Adolfssons ståndpunkt i frågan om prästerskapets inställning till ”lyxkläder” bland allmogen (363 f.). Adolfsson har hämtat stöd hos Robert Darnton i sin uppfattning att prästerskapet här uttryckte en rädsla för ”gränsöverskridanden” som hotade leda till ”oordning, kaos och social mobilitet”. Detta, menar Jacobsson, är att ”falla undan för en under sent 1900-tal populär teori, en teori som därigenom inskrivs i det historiska materialet” (364). Den egentliga orsaken till prästernas upprördhet var i stället deras oro ”över sina församlingsbors moral och själ”. De uttryckte

ingen oro över att den sociala ordningen var hotad, ”det är moralen det handlar om”, säger Jacobsson.

Nu var ju samhällets orörliga och statiska karaktär en grundbult i den aristotelisk-lutherska samhällsordningen som, alla upplysningstankar till trots, ännu var starkt levande i breda samhällslager under 1700-talet. Berömd är ju Schering Rosenhanes emblematiska bild av ståndssamhällets pyramidformade struktur: *Turbato ordine ruit* – om ordningen rubbas går den under. Lika tydligt förekom tanken i hustavlan och man kan sedan diskutera huruvida den uttryckte en samhällelig eller en moralisk ordning. Själv tror jag att det är omöjligt att separera dessa aspekter.

Jag tycker alltså att det finns anledning att ta Maria Adolfssons tolkning på allvar; inte minst eftersom hon ju också modererar sin uppfattning (cit. 364). Jacobsson nämner i sammanhanget överflödsförordningarna, ett ämne som Anders Johan von Höpken avhandlade i sitt välkända *Tal om yppighets nytta* (1740). Höpken sade sig vilja tala om nyttan av överflödet ”och således uti et förnuftigt samqväm försvara hvad jag ibland den tanklösa hopen alltid är sinnad med eder angripa, ogilla och fördömma”. Vissa saker som inte var lämpade för gement folks begrundan gick alltså för sig att diskutera i belevade samhällskretsar. ”Det är icke anständigt, Mine Herrar! at friheten at tänka skal vara bunden och inskränkt hos alla, fast den än äger en skadelig verkan ibland en menighet.”

Inför de jämlikar Höpken adresserade kunde han däremot tala klarspråk: de levde i ett samhälle där var och en måste veta sin plats och överflödet var belöningen för de strävsammas flit. Men vad säger man, funderade Höpken, om någon frågar om överflöd?

”Jo, svarar man, överflöd är et syndigt missbruk af Guds gåfvor, [det] förvärrar helsan och följaktligen förkärta lifstiden; det bebådar alltid hela rikens undergång, särskilta slägters utarmande, allehanda oordentligheter uti samfundet, fattigdom och magtlöshet, med flera olägenheter.”

Här uttrycks, vill jag hävda, i en samtida källa och utan omsvep just den tolkning som Robert Darnton gör och som Maria Adolfsson för vidare. Visst nämnde Höpken moralen, men det var – för att bruka modern terminologi – klassamhället som skulle försvaras.

Benny Jacobsson har skrivit en gedigen, mycket grundlig, genomgående lärd och på många sätt intressant avhandling. Undersökningen karakteriseras av stor noggrannhet och pålitlighet. Som referens till arbetsformer och nätverk inom 1600- och 1700-talets lärda värld kommer avhandlingen att kunna fungera som ett nyttigt om än något svåröverskådligt uppslagsverk.

Med detta tangeras också det jag uppfattar som avhandlingens stora problem: bristen på fokus. Även om läsaren lägger ifrån sig boken väsentligt berikad i sina kunskaper är det tveksamt om han eller hon blivit så mycket klokare i det som var undersökningens huvudfråga: regional identitet i Västergötland. Avhandlingen behandlar inte riktigt, för att uttrycka det försiktigt, det som den säger att den skall behandla. En alternativ men mer adekvat undertitel hade varit något i stil med *Studier av lärda arbetsformer och sammanhang med koncentration på 1600- och 1700-talen och med ämnet Västergötland som åskådningsexempel*. Det är i utredningarna av lärd praktik som den stora behållningen ligger.

Jag delar flera av Jacobssons grundläggande slutsatser – såsom att en regional identitet inte behöver stå i motsatsställning till andra regio-

nala identiteter och att de snarare befruktar en övergripande nationell identitet. Jag menar däremot att denna diskussion inte är tillräckligt väl förankrad i befintligt forskningsläge och att den möda som läggs ned på problemet därför ibland blir missriktad, ibland onödigt stor. Den vetenskapliga positioneringen görs inte alltid i förhållande till de relevanta forskningsfrågorna och det förblir därför många gånger oklart om det Jacobsson presenterar som nya tolkningar verkligen är så nytt.

När det gäller nedlagd forskarmöda är det svårt att inte imponeras. Jacobsson har följt de flesta spår till vägs ände. Arbetet kännetecknas genomgående av stor lärdom och god akribi. En slutredigering med sikte på tydligare problematisering och som tydligare tagit fasta på den avhandling Jacobsson skrivit och inte den han haft för avsikt att skriva hade därför med ganska enkla medel kunnat förhöja värdet av undersökningen. En hel del betydelsefulla iakttagelser riskerar nu att hamna i skymundan därför att den informationstörstande helt enkelt inte kommer att veta att det är i Jacobssons avhandling man bör titta.

Jonas Nordin

Drömmen om det ouppnåeliga

Henrik Lång: *Drömmen om det ouppnåeliga. Anarkistiska tankelinjer hos Hinke Bergegren, Gustaf Henriksson-Holmberg och Einar Håkansson* (Umeå: Institutionen för historiska studier, 2007) 264 s. ISBN 978-91-7264-402-1.

Det finns en omfattande forskning om svensk arbetarrörelse och politisk radikalism på svensk botten. Förhållandevis lite behandlar dock anarkistiska idéer och man kan fråga sig om detta beror på en forskningsmässig försummelse eller på att det inte finns så mycken anarkism i Sverige att skriva om.

Nu finns dock en idéhistorisk avhandling som behandlar detta, nämligen Henrik Långs *Drömmen om det ouppnåeliga. Anarkistiska tankelinjer hos Hinke Bergegren, Gustaf Henriksson-Holmberg och Einar Håkansson*. Avhandlingen behandlar ”anarkistiska tankelinjer” i den kulturella och politiska debatten från 1880 till 1930. Tyngdpunkten ligger dock på tiden mellan 1890 och 1910, det vill säga tiden

från socialdemokraternas första allvarliga försök att göra rent hus med anarkistiska idéer på kongressen 1891 fram till bildandet av det syndikalistiska fackförbundet SAC 1910.

Det är en väl vald tidsperiod, eftersom diskussionerna om anarkismen då var synnerligen livliga. Det sammanhänge med att ett antal spektakulära våldsdåd utfördes på högt uppsatta personer - kungar, presidenter och andra statsöverhuvuden – i olika västerländska länder som, ibland med rätt och ibland med orätt, tillskrevs anarkister.

Att använda sig av våldshandlingar som politiskt medel var en taktik som omfattades av vissa anarkister. Man hävdade att man med metoden, den så kallade handlingens propaganda, skulle kunna väcka folket till revolutionära handlingar med målet att åstadkomma en radikal samhällsomvandling. Metoden väckte naturligt nog stor avsky inte bara utanför utan också inom de anarkistiska leden, och flera anarkister tog bestämt avstånd från denna typ av våldshandlingar.

Dåden skapade en skräck för anarkister som påminner om dagens rädsla för terrorism och den drabbade också de anarkister som tog avstånd från metoden. Överhuvudtaget kom de grymma attentaten att prägla bilden av anarkismen vid det förra sekelskiftet, såväl för motståndarna som för anhängarna. Det gällde också i Sverige, även om det här inte fanns någon motsvarighet till de dramatiska attentat som utfördes runtom i Europa. En mycket uppmärksammande händelse var dock det så kallade Amaltheadådet 1908, då ett antal engelska strejkbrytare på en båt utanför Malmö hamn utsattes för en spränggladdning som inte hade till avsikt att döda men som fick den tragiska följden att en arbetare dog och ett flertal skadades.

Det är mot denna bakgrund Långs studie avtecknar sig. I avhandlingen görs dock inte någon allmän rundmålning av anarkistiska idéer i tiden, utan författaren koncentrerar sig på tre personer som var, eller åtminstone ansågs vara, företrädare för anarkismen; Hinke Bergegren, Einar Håkansson och Gustaf Henriksson-Holmberg. Genom dessa avser Lång ”dels att ge personbundna exempel på hur anarkistiska idéer kunde artikuleras under denna tid, dels presentera ett större politiskt sammanhang åt den svenska sekelskiftes-anarkismen”.

Genom att utgå från dessa tre kan, menar Lång, *konkretion* ges åt de politiska idéerna. Han hänvisar till en idébiografisk metod men framhåller att det inte är fråga om några idébiografier i egentlig mening, bland annat eftersom han valt att begränsa sig till offentliga yttringar av de tre människors verksamhet. Större betydelse rent metodiskt ges en ideologi-analytisk metod som inspirerats av Michael Freedens lingvistiskt influerade synsätt. I enlighet med denna söker Lång identifiera vissa centrala begrepp inom anarkismen som särskiljer den från andra närliggande ideologier, framför allt liberalism och socialism av annat slag än anarkismen – även om han också framhåller svårigheterna i att ringa in en så undflyende ideologi som anarkismen. Som särskilda kännetecken lyfter Lång fram det konsekventa avståndstagandet till parlamentarismen och den representativa demokratin och avvisandet av dessa som en väg till samhällsförändring och som grund för det ideala samhället. Han lägger också stor vikt vid anarkismens människosyn, som kännetecknas av en tro på människan som varande moralisk av naturen – en

tanke som ligger till grund för visionen om att det inte behövs någon stat eller auktoritet för att samhället ska fungera. Det finns, framhåller Lång, snarast en tendens att inom anarkismen se auktoriteter och yttre styrning som något som kan förkväva människans naturliga moraliska instinkter.

Av de tre personerna ges Hinke Bergegren störst utrymme. Han är förmodligen också den som mer än någon annan har förknippats med svensk anarkism. Detta trots att Bergegren själv i flera fall tog avstånd från beteckningen anarkist och trots att Lång instämmer i det som också andra forskare har kommit fram till när det gäller Bergegren, nämligen att han förmodligen aldrig var någon anarkist. Turer kring den socialdemokratiska kongressen 1891 behandlas utförligt och Lång ansluter sig till forskare som kommit fram till att motsättningarna på kongressen i första hand bör ses som uttryck för det nya partiets behov av att markera distans till anarkismen och att framhålla den parlamentariska inriktningen.

Lång visar också att motsättningarna i förhållande till socialdemokratin blev större när Bergegren mot slutet av 1890-talet återkom till Sverige efter en utlandsvistelse. Han engagerade sig då i socialdemokraternas ungdomsförbund, den så kallade ungsocialismen, och var mellan åren 1904 och 1916 redaktör för tidningen *Brand*. I den beryktade Norra klubben i Stockholm odlade han sin kritik av partiet och det var vid den här tiden som bilden av Bergegren som samhällsomstörtande agitator växte fram. Lång redogör för hur Bergegren i kölvattnet av Amaltheadådet utslöts ur partiet 1908. Att han tog avstånd från attentatet hjälpte föga gentemot socialdemokratin som behövde en person att projicera kritiken av anarkismen på.

Sammanfattningsvis menar Lång att man om Bergegren under den här perioden kan säga att han rent idémässigt visserligen uppvisade vissa likheter med anarkismen, framför allt i antimilitarismen, kritiken av parlamentarismen och tron på generalstrejken, men att han i grunden snarast var att beteckna som revolutionär socialist eller till och med marxist.

Avsnittet om Håkansson är kortare, delvis beroende på att denne dog redan vid 23 års ålder. I analysen av dennes idéer använder sig Lång också av skönlitterärt material. Håkansson beskrivs som ”en fullfjädrad och konsekvent anarkist” vilket motiveras med den konsekventa kritiken av staten. Lång lyfter

fram Håkanssons starka tilltro till människans möjligheter att skapa ett fungerande socialt liv utan statlig myndighet. Håkansson beskrivs överhuvudtaget som en stor idealist, vilket bland annat kom till uttryck i hans engagemang för esperantismen, en rörelse som inrymde drömmar om mänsklighetens framtida förbrödring. Håkanssons fråna kristendoms-kritik behandlas och Lång menar att denna saknar motstycke i den ungsocialistiska rörelsens historia. Denna kritik fick för övrigt den bisarra följden att Håkansson efter sin död 1907 dömdes till fem månaders fängelse för hädelse i novellsamlingen *Draksådd – fem otrons artiklar*.

Den tredje personen i studien är kanske den minst omskrivna av de tre, Gustaf Henriksson-Holmberg. Han var en produktiv författare som bland annat verkade som introduktör av ett flertal radikala tänkare i Sverige. Lång beskriver honom som en bokmal och teoretiker snarare än agitator och han ägnar stor möda åt att reda ut de teoretiska inspirationskällor som Henriksson-Holmberg tillägnade sig under en längre tids vistelse i Berlin på 1890-talet. Här möter tänkare som Eugen Dühring, Anton Menger och den så kallade juristsocialismen, men även den svenske 1800-talsutopisten Herman Quiding, som kanske mer än någon annan formade Henriksson-Holmbergs tänkande.

Till skillnad från de andra två engagerade sig Henriksson-Holmberg för lantarbetarnas roll i den revolutionära kampen – vilket kanske inte var så konstigt med tanke på att han själv var utbildad agronom. Lång redogör också för Henriksson-Holmbergs intresse för de rättsliga aspekterna av samhällsutvecklingen och för uppfattningen att juridiken bör vara ett medel att förändra samhället. Han konstaterar att Henriksson-Holmberg, från att i sin ungdom haft en relativt oklar politisk hållning, med tiden kom att bli allt mer sympatiskt inställd till anarkistiska idéer. Han var också positiv till syndikalismen och bidrog till att introducera denna i Sverige.

I en kort summering av studien konstaterar Lång att det verkligen fanns anarkistiska idéer i Sverige under den aktuella tidsperioden, bland annat företrädna av dessa tre personer – om än med reservationer när det gäller Bergegren. Han menar att det visserligen fanns skillnader mellan dem men att de förenades av en kompromisslös hållning i vissa politiska frågor, framför allt i kritiken av parlamenta-

rismen. Överlag framstod för dem, liksom även för andra radikaler i samtiden, anarkismen som ett lockande alternativ till den parlamentariskt inriktade socialism som blev alltmer dominerande inom det socialdemokratiska partiet.

Lång har skrivit en lättillgänglig och läsvärd bok. Avhandlingen är informativ och ger en bild av hur anarkismen diskuterades i vissa politiska kretsar vid det förra sekelskiftet. De tolkningar som görs av såväl texter som skeenden ter sig rimliga och resonemangen ger överlag ett tillförlitligt intryck. Det finns en del formella slarvfel, men sällan av mer allvarligt slag. En stor brist är dock avsaknaden av personregister.

Förhållandet till den forskning som trots allt finns i ämnet kunde ha gjorts tydligare. Vare sig Lennart Steen, Hans Lagerberg, Per Holmer eller Åke Lilliestam som skrivit om de personer som behandlas nämns i presentationen av forskningsläget, trots att deras arbeten ofta åberopas i framställningen. Det blir heller inte riktigt tydligt på vilket sätt Långs forskning förhåller sig till deras arbeten. Man hade också önskat ett mer kritiskt förhållningssätt till en del av den litteratur som används och som är författad av personer som själva var delaktiga i den historia som omskrivs. Det gäller exempelvis Karl Fernströms krönika över ungsocialismen som Lång utnyttjar som källa, vilken självklart präglas av författarens delaktighet i det han skriver om.

Även i förhållande till en del av litteraturen rörande anarkismen i stort hade källkritiska kommentarer varit på sin plats. Det gäller exempelvis sådan litteratur som tillkom på 1970-talet och som framställer anarkismen som en irrlärlig avstickare från en mer renlärlig marxism. I vissa fall tenderar Lång att på ett lite okritiskt sätt reproducera bilder av anarkister som naiva och osystematiska och som ett slags historiens förlorare utan kontakt med verkligheten. Gentemot detta kan man framhålla det ”moderna” i de anarkistiska idéerna, exempelvis vad gäller civilisations- och teknik-kritiken, ett i flera fall stort ekologiskt medvetande och intressanta resonemang om demokratis utformning. Lång tar emellertid inte fasta på just detta och han uttrycker sig väl defensivt om värdet av att studera dessa idéer.

En central fråga i avhandlingen rör avgränsningen av själva begreppet anarkism. Det är inte helt klart vad Lång avser när han exempelvis frågar sig om Bergegren var anarkist

eller inte. Det beror på att Lång inte gör någon klar åtskillnad mellan vad man i den tid han skriver om avsåg med begreppet och vad han själv menar är rimligt att avse med det. Det är naturligtvis viktigt att göra en sådan åtskillnad, särskilt som det är ett så ytterligt mångtydigt och laddat begrepp. Vid det förra sekel-skiftet var ordet anarkism för många, ja, kanske de flesta, ett skällsord och det satte givetvis sin prägel på hur man använde sig av det. När det gäller Bergegren tycks han i flera fall ha nyttjat det medvetet provokativt, vilket man naturligtvis måste ta med i beräkningen när man tolkar hans uttalanden. Synen på anarkismen förändrades också över tid. Den anarkism som diskuterades i samband med den socialdemokratiska kongressen 1891 var självklart inte samma anarkism som Henriks-son-Holmberg förhöll sig till flera decennier senare. Även om Lång framhåller vikten av att beakta ideologins förändring, skulle man gärna ha sett mer påtagliga spår av detta i framställningen.

En intressant fråga är hur den svenska anarkismen förhöll sig till idéer utanför landets gränser. Det är uppenbart att Sverige var ett mottagarland vad gäller anarkistiska idéer och det framgår också av Långs framställning men utan att detta diskuteras mer ingående. Man kan överhuvudtaget fråga sig vilken grogrund som egentligen fanns för de anarkistiska idéerna i Sverige. Den bild som ofta ges av den tidens svenska arbetarrörelse är att den präglades av ett skötsamhetsideal som kan synas ligga långt ifrån den mer vildvuxna radikalism som anarkismen representerar. Att flera av de omtalade anarkisterna, Bakunin, Krapotkin och Goldman, var ryssar kan också synas naturligt, med tanke på de auktoritära traditioner och den brist på utrymme för radikal agitation som präglade det ryska samhället. Det hade varit intressant om Lång ställt frågor om hur idéer tillkomna i en sådan situation lät sig omplanteras till svenska förhållanden.

En relevant fråga är också vilken typ av anarkism som blev den mest betydelsefulla i Sverige. Det är vanligt att dela in anarkismen i två skilda varianter, och det görs också i Långs avhandling; å ena sidan en individualistisk anarkism, som har beröringspunkter med liberalismen och å andra sidan en kollektivistisk, eller rentav kommunistisk, form av anarkism som ligger nära vissa former av socialism. Lång tycks mena att det var den kollektivistiska varianten som fick störst fäste

bland svenska radikaler. Helt säkert kan man dock inte vara på att det är det han menar, eftersom han är rätt otydlig i frågan. De belägg som ges kan också diskuteras. Så gör Lång det felet som ofta görs när det gäller anarkismen: han kopplar teorin om handlingens propaganda till den individualistiska anarkismen. Det kan synas naturligt, om man nämligen ser våldshandlingarna som ett sätt att framhäva individen gentemot kollektivet. I själva verket var många kommunistiska anarkister ivriga anhängare till denna metod, som de såg som ett sätt för individen att offra sig för folkets bästa. Här var det alltså fråga om en "individualism" som lade stor vikt vid individens ansvar för kollektivet. I flera fall kom detta att leda till ett förhållningssätt som liknade ett religiöst martyrskap. Även om de mest extrema uttrycken för en sådan hållning inte förekom i Sverige tycks idéer i anslutning till denna här ha fått visst fäste.

Man skulle även önska att Lång mer utförligt hade diskuterat valet av de tre personer han behandlar, liksom den kontext han har valt. I avhandlingen behandlas idéer inom socialdemokratien och i anslutning till ungsocialismen men det blir inte riktigt klart hur stor utbredning de anarkistiska idéerna egentligen hade i dessa organisationer. Inte heller diskuterar Lång om det fanns andra möjliga fora där anarkistiska idéer var betydelsefulla. Det gör att redogörelsen för de tre tänkarnas idéer tenderar att i någon mån sväva fritt.

När det gäller de tre personerna framstår valet av Bergegren som mest problematiskt. Dels är det som sagt tveksamt om han alls ska kallas anarkist, dels är han redan relativt utforskad – det gäller åtminstone konflikterna med Hjalmar Branting inom socialdemokratien vilka Lång ägnar stor uppmärksamhet. Det finns också en tendens hos Lång att reproducera bilden av Bergegren som en eklektisk tänkare, vars idéer man inte riktigt behöver ta på allvar. Man frågar sig om det inte hade varit mer intressant att fokusera på sidor av Bergegren som är mindre utforskade och som synes mer spännande – såsom hans engagemang för kvinnornas roll i den politiska kampen och uppfattningen om det intima förhållandet mellan konst och politik.

Huvudproblemet med Långs framställning är dock att redogörelsen för Bergegrens konflikter med Branting tenderar att säga mer om socialdemokratins syn på anarkismen än om de anarkistiska idéerna. Detsamma gäller inte

de andra två – här är det verkligen de anarkistiska idéerna som står i centrum. Därigenom uppstår dock en bristande symmetri som gör att jämförelsen mellan de tre gestalternas tänkande haltar något. Valet av Håkansson och Henriksson-Holmberg framstår dock som mer naturligt och Lång visar att de omfattade idéer som med fog kan kallas anarkistiska. Även om deras livsöden saknar den dramatik som var häftad vid Bergegrens liv är redogörelsen för dessa två mer intressant och också mer inkännande – det gäller särskilt Håkansson vars porträtt tecknas i ljusa färger. Inte heller beträffande dessa blir man dock klar över hur representativa de var för svensk anarkism i stort.

Avsaknaden av resonemang kring urval och representativiteten när det gäller såväl personer som kontext gör att det inte är helt lätt att dra några mer generella slutsatser om svensk

anarkism utifrån Längs avhandling. Lång är också såväl kortfattad som försiktig i sina slutsatser. Han tycks mena att de tre omfattade idéer som liknar de anarkistiska men han hävdar att dessa egentligen inte var så särskilt avvikande från andra politiskt radikala idéer i samtiden. Det verkar alltså som om han menar att det verkligen fanns ”anarkistiska tankelinjer” i Sverige, men att dessa inte på något tydligt sätt utmärkte sig från annan radikalism.

De försiktiga resonemangen i slutet är förmodligen befogade. Lång är inte spekulativ och det han faktiskt behandlar i framställningen ger, som sagt, ett trovärdigt intryck. Även om avhandlingen lämnar många frågor kring svensk anarkism vid det förra sekelskiftet obesvarade kan den därför utgöra en bra utgångspunkt för vidare studier i ämnet.

Inga Sanner

Nietzsche

Tobias Dahlkvist: *Nietzsche and the philosophy of pessimism. A study of Nietzsche's relation to the pessimistic tradition: Schopenhauer, Hartmann, Leopardi*. Uppsala Studies in History of Ideas no. 35. Uppsala: Uppsala universitet, Institutionen för idé- och lärdomshistoria, 2007. 301 s. ISBN 978-91-554-6963-4.

Pessimism seems to be a subject of actual relevance. However, the question of Tobias Dahlkvist's doctoral dissertation is not, whether we are or should become pessimists, but how the pessimist tradition has been established, developed and transformed in the philosophy of the 19th century. The temporal frame of his book reaches from Arthur Schopenhauer (1788–1860) to Friedrich Nietzsche (1844–1900), more precisely from 1844 to the last year of Nietzsche's philosophical activity, 1888. In 1844, not only Nietzsche was born, but also the second edition of Schopenhauer's main work *Die Welt als Wille und Vorstellung* was published. There, Schopenhauer introduced the term ”pessimism”. Although the word pessimism already occurred in the middle of the 18th century, it received its philosophical significance through Schopenhauer, whose philosophy was labelled ”pessimistic” by some reviewers of his works

rather lately in the 1850's. Schopenhauer himself accepted the label ”pessimism” for his own thinking, but he did not overemphasize it. In fact, his philosophical system was – without the label ”pessimism” – already fixed in 1819, when he published the first edition of *Die Welt als Wille und Vorstellung*.

Dahlkvist explores how this philosophical pessimism could rise in Germany, how it became a prominent part, even a fashion within the intellectual discussion of the 1860's and 1870's, how it was criticized by contemporary philosophers and finally how Nietzsche used the challenge of pessimism to found his own philosophy, that pretended to be beyond pessimism and optimism. In the first of three parts, Dahlkvist begins with the different meanings of pessimism and its early history. Albeit, one could argue that there were always pessimistic tendencies in the history of ideas since Antiquity, pessimism in a narrower meaning of the term is a rather modern invention. In this narrower, philosophical meaning, ”pessimism” can first signify the counter-position to metaphysical optimism, namely the leading idea of Leibniz that we inhabit the best of all possible worlds. Then, pessimism would be the conviction that we inhabit not the best, but the worst of all possible worlds. If this world was only a tiny bit worse, it would cease

to exist, Schopenhauer once supposed. However, in Dahlkvist's view, a second philosophical meaning of "pessimism" is of much greater importance, namely the conviction that non-existence is to be preferred to existence, that the overall balance of life is always negative.

Still in the first part of his dissertation, Dahlkvist shows how Schopenhauer gained his so-called pessimist position and how he found in art, in compassion and in asceticism practical solutions to the problem how the blind will, that is the very essence of the world, can be tranquilized or even overcome. Inspired by Schopenhauer, there occurred a real pessimism hype in German thought. Some of the now mainly forgotten authors presented by Dahlkvist tried to establish a "scientific pessimism". Particularly prominent and influential in this group was Eduard von Hartmann (1842–1906) with his successful *Philosophie des Unbewussten*. To Hartmann, the end of the historical process is the extinction of the unconscious, Hartmann's name of the world's essence and another name for Schopenhauer's will. Hartmann strived to prove with the help of natural sciences that mankind went through a historical process of growing self-awareness leading to the insight that mankind has to give up itself. Dahlkvist adds to the presentation of Hartmann a chapter on his wife Agnes Taubert, herself also a philosophical author with the ability to summarize the thinking of her husband. Then we find in Dahlkvist's book another group of philosophers propagating a rather metaphysical variety of pessimism. The relevant names here are Julius Bahnsen (1830–1881) and Philipp Mainländer (1841–1876). Bahnsen saw self-contradiction already in the will, hence in the essence of the world itself. This leads him to a hopeless pessimistic nihilism. Mainländer on the other hand conceptualized a *Philosophie der Erlösung*, a philosophy of redemption, supposing this redemption would be the collective suicide of mankind, because the existing world was already the agony of God. Dahlkvist does not only ask how these authors evolved and used their specific concepts of pessimism, but also how their antagonists criticized this pessimism. The dissertation uses Jürgen Bona Meyer (1829–1897), James Sully (1842–1923), Elme Marie Caro (1826–1887) and Max Nordau (1849–1923) as examples. It is absorbing to learn how these anti-pessimists began to see pessimism rather as a disease than as a philosophi-

cal conception. However, for the reception of pessimism particularly in the case of Nietzsche even more important was Eugen Dühring (1833–1921), himself also highly critical of pessimism, but defending Schopenhauer against the charge of pessimism. His most prominent book in this context already tells its intention in the title *Der Werth des Lebens*: Life has a positive value.

The first part of the thesis closes with a chapter on the Italian poet and philologist Giacomo Leopardi (1798–1837), who has been seen by many as the "Italian Schopenhauer". Dahlkvist intends to show that albeit Leopardi could be judged as a pessimist (104), he was not denying life nor was he really part of the pessimistic tradition.

In the second part of his book, Dahlkvist presents Friedrich Nietzsche as a creative user and transformer of the pessimistic tradition. This part covers the years 1864 to 1878, mainly the first period of Nietzsche's philosophical work and its preparation. Therefore Dahlkvist begins with an analysis of Nietzsche's posthumous notes from 1864 to 1872, exploring how Nietzsche got acquainted with Schopenhauer, and also with Hartmann and other pessimists. While Nietzsche seems to have associated pessimism with the ancient Greeks in his earliest notes, his never uncritical interest in Schopenhauer did not lead him immediately to see in pessimism a philosophical problem. Until Nietzsche's arrival as a professor for classical philology at the University of Basel in 1869, according to Dahlkvist there is practically no reflection about a philosophical problem of pessimism in his notes visible. But from 1869 to 1872, the reading of Hartmann's *Philosophie des Unbewussten* created a growing awareness of pessimism as a philosophical problem. Dahlkvist works out that pessimism, and particularly the question of the positive or negative value of life, became a driving force in Nietzsche's thinking of these years. However, Nietzsche did not assume science or knowledge could help against the pessimistic challenge, but that art was the way to pacify the threat that non-existence might be better than existence. In his first philosophical book, *Die Geburt der Tragödie* of 1872, Nietzsche elaborates on this assumption: The Dionysian is the place of pessimistic insight into the very essence of the world, but what is needed is a synthesis of the Dionysian and the Apollinian in art: Art has to protect mankind

from comfortless knowledge. Therefore Nietzsche looks for an aesthetic justification of the world. Schopenhauer is a crucial reference figure in the *Birth of tragedy*, but nevertheless already surmounted in many respects.

In a further chapter of the second part, Dahlkvist investigates the four *Unzeitgemässe Betrachtungen* again with the question about the role of pessimism in these writings in mind. Here, the posthumous fragments give valuable hints, too. While the *First untimely meditation* (1873) polemicalises against David Friedrich Strauß as representative of the optimistic, philistine spirit of the age and against the lack of unity in German culture, Dahlkvist detects in the *Second untimely meditation* on the advantage and disadvantage of history for life (1874) also an attack against a particular figure of the contemporary intellectual life, namely the pessimistic process philosopher Eduard von Hartmann. In his analysis of the *Third untimely meditation* on Schopenhauer as Educator, Dahlkvist points out that this book only uses Schopenhauer as exemplary man and is not really interested in his philosophy. Pessimism works here as a tool against wrong tendencies in present times. The *Fourth* and last *untimely meditation* is devoted to Wagner who was adapting Schopenhauer's pessimism himself. Nevertheless, Dahlkvist is able to demonstrate that the subject "pessimism" has gradually lost its importance for Nietzsche after the publication of the *Birth of tragedy*, a fact that is very obvious in the last *Untimely meditation*, but also in the posthumous fragments from 1875 to 1878. It turns out that Nietzsche was never a pessimist in the sense of his contemporaries, but took the question if life could be justified very seriously.

In the third, last and shortest part of his thesis, Tobias Dahlkvist identifies some "pessimistic themes" in Nietzsche's later writings. A first and important question is how pessimism is related to nihilism, a crucial topic in Nietzsche's oeuvre in the 1880's. Dahlkvist remarks that the question of the value of life is replaced here by the question about the meaning of life (cf. 225). He also emphasizes that the pessimism of strength the later Nietzsche opts for is the acknowledgment "that life is painful and cruel, and wanting life to be just as it is" (232). The second chapter is rather a study in a literary motif quite prominent already in early Nietzsche, namely the motif of Hamlet. The Hamlet theme is connected with

another underlying interest of Dahlkvist's entire research – the interest to find out what relation exists between the discourse of melancholy and the discourse of pessimism. At least, in Nietzsche's later writings, a rather ambiguous attitude towards Hamlet and his melancholy can be observed. In a third chapter, Dahlkvist uses the change in Nietzsche's initially very positive reception of Leopardi into a very critical and reserved approach to the Italian poet to illustrate "how pessimism gradually changes from a sign of courage and intelligence to a symptom of perversion and pathology" (246). Finally, the last chapter gives an alternative interpretation of Nietzsche's late concept of the Eternal Recurrence, *Ewige Wiederkunft des Gleichen*. Dahlkvist sees this concept already prepared in the *Second untimely meditation* on history, where Nietzsche mentioned the Pythagorean idea of recurrence; but there also the question was posed whether one would like to live the last ten or twenty years of one's own life again if one had the option to do so. The source of this passage can be identified: it is once again Eduard von Hartmann. Hence, Dahlkvist argues that the motivation for the Eternal Recurrence originates in the pessimistic question if life is worth to be lived.

A superficial reader consulting only the contents of Dahlkvist's book could be seduced to ask why the third part was much shorter than the first and the second one. Is there so few to be said about pessimism in later Nietzsche that this shortness is justified by the matter itself? The possible objection of a superficial reader may lead to some observations on Dahlkvist's methodology: In fact, he employs in all three parts different approaches: The first one summarizes prominent and less prominent philosophical positions in the pessimism debate often in the style of an extended encyclopaedic article – with the exception of Schopenhauer, whose thinking is presented broadly. The second part follows closely a chronological path through Nietzsche's works and posthumous notes isolating the relevant passages on pessimism and pessimistic themes. To a certain extent, the third part is a collection of essays on different subjects related somehow with pessimism. These essays serve rather as an illustration that the pessimistic challenge is still present even in later Nietzsche than as a proof that even the Nietzsche of the 1880's was in his philosophy still entirely determined by pes-

simism. Dahlkvist is much too cautious to propose such a strong hypothesis. Therefore, it makes sense to restrict the size of the third part radically and to present only some essays as a kind of appetizer for future research.

In the case of Nietzsche, Dahlkvist is never tempted to fall into the trap of *Nachlass-metaphysik*, i.e. into the assumption that the "real Nietzsche" is to be found only in the posthumous fragments, so we would have the right to neglect the books published by Nietzsche himself. Dahlkvist uses the *Nachlass* merely in order to show in what correlation of reading and thinking certain ideas appeared for the first time and how they developed before they did or did not become part of a book. Sometimes, Dahlkvist could have reflected more on the form of the texts he interrogates: They are certainly not sheer conglomerates of propositions, but follow very specific textual strategies.

In his short introductory history of the notion of pessimism Dahlkvist mentions that the expression "pessimism" was coined in 1759, but does not mention that the person against which this notion was coined was obviously Voltaire with his *Poème sur le désastre de Lisbonne* and his *Candide*, both works attacking metaphysical optimism held by Leibniz and Alexander Pope. Although Voltaire seems to be a reference figure for pessimism in late Nietzsche, he is only quoted once in Dahlkvist's book and not even to be found in the index. This has to do with the fact that Dahlkvist tries to exclude the debate about optimism in the 18th century and opts therefore against the definition Schopenhauer once gave in contradiction of Leibniz, namely that we live in the worst possible world (14). Contrary to this definition Dahlkvist holds that philosophical pessimism is rather characterized by the assumption that the balance of life is negative and that being pessimists we would have to prefer non-existence to existence. At a later point of the book (113), the worst-possible-world-type of pessimism is even subsumed to the negative-life-balance type.

However, reintroducing Voltaire in the pessimism discourse, one could also assume that the pessimism debate in the 19th century is still related to the theodicy debate of the 18th century. This has to do with the question of justification. Justification may be originally a theological notion (42, but cf. 146), but in fact it is also a juridical one. And therefore it is the

main pattern of the optimist Leibniz project of theodicy: God has to be justified in view of the evil in the world. And in the 19th century pessimistic discourse, many participants seem to remain within this theodicy game of justification: e.g. Nietzsche turns the project of God's justification into the project of justifying the world: Cosmodycity instead of theodicy is his intention, and justification is, according to Nietzsche, to be found in art (cf. 151). Therefore it seems to be problematic to neglect the worst-possible-world-type of pessimism in favour of the negative-life-balance-type, because the question of justification seems to be inevitably connected to the theodicy or cosmodycity project. Does not Mephisto's self-characterization in the first part of Goethe's *Faust* express the very essence of the conjunction of the worst-possible-world- and negative-life-balance-type of pessimism: "Ich bin der Geist der stets verneint! / Und das mit Recht; denn alles was entsteht / Ist werth daß es zu Grunde geht; / Drum besser wär's daß nichts entstünde"? (*Faust*, verses 1338–1341) It is highly symptomatic that Nietzsche seems to give up the idea of justification in the *Gay science* as a metaphysical idea (cf. 223).

In the parts on Nietzsche, Dahlkvist does not just give an example of *Quellenforschung*, of sources investigation practised quite frequently in Nietzsche research today, following the only intention to identify Nietzsche's readings. He goes further, because he wants to understand how Nietzsche used and changed the ideas and thoughts he read. Only with such an intention *Quellenforschung* can be more than sheer positivism. The decision to take into consideration only those pessimistic influences where a direct reception of the respective works can be traced in Nietzsche's notes or books, is the reason for the fact that Dahlkvist does – with the exception of Richard Wagner – not consider the personal Schopenhauerian context of Nietzsche. Jacob Burckhardt, strongly impressed by Schopenhauer, does play a marginal role (cf. 132), while Nietzsche's closest friend Franz Overbeck, himself one of the first to adapt Schopenhauer for the understanding of the growth and history of Christianity, is never mentioned at all. Even Nietzsche's school mate Paul Deussen, once named as the founder of the Schopenhauer-Gesellschaft (130, n. 315) is lacking, although he already in his *Elemente der Metaphysik* (1877) tried to combine Schopenhauer's

pessimism with Christianity and later on also with Indian philosophy. However, Dahlkvist does not find enough evidence of a pessimistic dialogue with these friends justifying their inclusion. Nonetheless, the reflection on the concepts of historiography held e.g. by Burckhardt and Overbeck could have helped to avoid a one-sided view on the *Second untimely meditation* reflecting in Dahlkvist's account mainly Nietzsche's despise of Hartmann as process philosopher (cf. 180 and 188).

With Schopenhauer's philosophy of will in mind, one could be wondering why Nietzsche's idea of *Wille zur Macht*, Will to Power, seems not to be worth to be discussed in the third part of the dissertation. At least since the research of Wolfgang Müller-Lauter we know that Nietzsche did not conceptualize a unity and singularity of will when he spoke about Will to Power, but a plurality of will, of will quantities. Therefore one could see here a resolute avoidance of Schopenhauerian metaphysics of will by pluralizing the only and unique will. Though, on the other hand, another pessimist thinker, namely Julius Bahnsen, had already given up the concept of one and unique will: He only accepted individual wills as original potencies of reality, without a unique will above or beyond them. The *Entzweigung des Willens* is a problem every individual has to face. This concept seems to have great resemblances to Nietzsche's ideas about wills to power. In a footnote (272, n. 697) it is furthermore mentioned that Nietzsche was well aware of the "plurality of wills" in the concept of another pessimist philosopher, namely Mainländer. It is a pity that Dahlkvist does not discuss the issue of will in a chapter of its own, while he has strong arguments for the connection of the pessimism problem and the nihilism problem in late Nietzsche. The reader may have desired simi-

larly strong arguments for the insinuated connection between the discourse of melancholy and the discourse of pessimism, to which Dahlkvist already early in his books hints to, but does not develop this point any further unless the above mentioned chapter on Hamlet as a symbol for melancholy as well as for pessimism.

Dahlkvist argues that from the beginning of anti-pessimism in the case of authors like Meyer or Nordau, the suspicion is uttered that pessimism is a kind of insanity. The late Nietzsche seems to pick up this option in order to delegitimize pessimism. One would like to learn more about how significant it was for the transformation of the concept of pessimism that at the beginning of its career as well as at its end pessimism has been pathologized. Is there a motif visible why one had obviously great difficulties to accept pessimism as a real philosophical position and not only as a state of mental and physical disruption?

Dahlkvist does not only give a profound introduction into the mostly forgotten tradition of German philosophical pessimism, but investigates also its motifs, its perspectives, the reasons of its rise and of its decline. This book gives a highly valuable overview of the pessimistic tradition in German philosophy of the 19th century and also of the attempts to face and to solve the problems introduced by pessimism. It is a well-balanced thick description of the continuities, but also of the discontinuities within the pessimistic tradition. As motto Dahlkvist quotes a sentence from Cioran's *Syllogismes de l'amertume*: "Plus je lis les pessimistes, plus j'aime la vie". One may now be tempted to change this sentence into: "Plus je lis Tobias Dahlkvist, plus j'aime les pessimists".

Andreas Urs Sommer

Läkaren, döden och brottet

Tony Gustafsson: *Läkaren, döden och brottet. Studier i den svenska rättsmedicinens etablering*, Uppsala Studies in History of Ideas no. 36. Uppsala: Uppsala universitet, Institutionen för idé- och lärdomshistoria, 2007. 443 s. ISBN 978-91-554-6964-1.

I Tony Gustafssons avhandling *Läkaren, döden och brottet. Studier i den svenska rätts-*

medicinens etablering (Uppsala 2007) glimtar en mängd märkvärdiga personer och situationer fram ur den idéhistoriska prosan. Inte så att författaren lyfter fram det säregna eller bisarra i historien, men jag som läsare kan inte låta blir att fastna för det. Tänk dig till exempel 1830-talets Sigtuna. En man stryper en mängd katter. Systematiskt. Han stryper också hundvalpar. Ibland dränker han dem

istället i olja, eller vatten blandat med bläck eller gurkmeja. Han observerar djurens döds-kamp och obducerar dem. (Man undrar vad grannarna tänkte, om de visste. Och tjänstefolket.) Sedan jämför han resultaten. Skiljer sig utseendet hos luftvägar och lungor åt beroende på dödsättet? Hur långt ner i, och till vilka delar av lungorna har det färgade vattnet trängt? (304)

Mannen som ströp katter var provinsialläkaren August Timoleon Wistrand. Hans experiment var originella, utförda flera decennier innan den experimentella fysiologin etablerades i Sverige. Inte bara det, han publicerade också sina resultat på ett avancerat vis, i relation till en grundlig genomgång av det internationella forskningsläget. Med sitt systematiska tillvägagångssätt lyfte A. T. Wistrand, till att börja med utanför alla institutionella sammanhang, den medikolegala kunskapsutvecklingen i Sverige till en ny nivå och etablerade ett modernt rättsmedicinskt förhållnings-sätt. Och tillsammans med brodern Alfred Hilarion Wistrand (vilka underbara namn!), som var lärare på Karolinska institutet, skrev han en inflytelserik lärobok i ämnet (303 ff., kap. 6).

Wistrand är kanske den mest fascinerande personligheten av alla som figurerar i Gustafssons avhandling, vilken är den första som skrivits om rättsmedicinens (idé)historia i Sverige. Som sådan är den mycket värdefull, inte minst för den som vill forska vidare i ämnet. Det ligger ett gediget forskningsarbete bakom denna avhandling; Gustafsson har gått igenom enorma mängder källmaterial, vilket är en betydande prestation i sig. Avhandlingen är också full av intelligenta iakttagelser som bara den kan göra som har riktigt god koll på käll-läget. Författaren lyfter fram många olikartade aspekter på rättsmedicinerna genom de delstudier som strukturerar avhandlingens upplägg och som fungerar som facetter av helheten.

Särskilt intressant är att han lyckas visa hur nyckfull och oförutsägbar etableringen av ett kunskapsfält, en vetenskaplig disciplin kan vara. I förstone kan det för en vetenskapshistoriker verka typiskt och självklart att rättsmedicinerna i modern mening blir till under mitten av 1800-talet, under den tid då så många andra medicinska specialiteter växer fram. Men genom att närstudera etableringsprocessen har Gustafsson visat att den bär unika drag, där historiska tillfälligheter och enskilda personers handlingar och livsval sam-

spelar med institutionella förutsättningar och större samhälleliga skeenden.

Begreppet rättsmedicin använder Gustafsson analytiskt och historiskt specifikt, som dels en medicinsk disciplin och dels en samhällelig verksamhet. Första gången ordet bevisligen använts i Sverige var 1848. De äldre oreglerade praktiker där medicinsk kunskap togs i anspråk i rättsliga ärenden benämns medikolegala frågor, *medicina legalis*, eller medicinallagfarenhet (19 ff.). Under tidigmodern tid, och fram till mitten av 1800-talet, uppfattades denna verksamhet som den mångfald frågor som rättsväsendet behövde få hjälp av läkare och kirurger att besvara. Verksamhetsområdet innefattade det som vi idag kallar rättsmedicin, rättspsykiatri, rättskemi, och kriminalteknik. Vid mitten 1800-talet blev rättsmedicin en disciplin i egentlig mening, ett eget kunskapsområde med den döda kroppen, och det miss-tänkta brottet i centrum (16 ff.).

En första förändringsfas inleddes under 1600-talet då hovrätterna och Collegium medicum inrättades. Dessa inledde en kommunikation om rättsfall, vilket ledde till en första reglering av den medikolegala praktiken. I slutet av samma århundrade började också obduktionen som praktik etableras i Stockholm. En andra förändringsfas tog fart efter 1750 då medicinalväsendet reformerades och provinsialläkarsystemet expanderade. Den tredje och viktigaste förändringsfasen inträffade från omkring 1820 till mitten av 1830-talet, då undervisningen ordnades, praktiken systematiserades, obduktionerna standardiserades och normaliserades, och rättsmedicinerna etablerades som modern samhällsinstitution. Alldeles efter denna period följer den fjärde fasen, då rättsmedicinerna även etableras som kunskapsfält och medicinsk disciplin. Gustafsson beskriver alla dessa förändringar i detalj, analyserar dem noggrant, vrider och vänder på källmaterialet. Han utvinnet mycket. Kanske för mycket. Framställningen hade kunnat vinna på en tydligare avgränsning av den undersökta tidsperioden och på en mindre detaljrik berättelse om sådant som det tidiga 1800-talets riksdagsdebatter (se kap. 3), Fredrik Theodor Bergs vindlande karriär (se kap. 4), och debatten om den så kallade "lethalitetsdoktrinen" (se kap. 6). Närstudier av de här sakerna är både trovärdiga och intelligenta, men kunde ha sammanfattats för att göra texten som helhet mer fokuserad.

Historien om rättsmedicinens tillblivelse i

Sverige har enligt författaren ett visst mått av kontinuitet. *Praktiken* har en kärna bestående av att läkare och kirurger bistått vid våldsbrottsutredningar (till en början främst vid undersökningar av icke-dödande skador, så kallade sårsmål). På den *juridiskt-formella* nivån består kontinuiteten av det ”rättsmedicinska imperativet”, uppfattningen att alla de dödsfall ska utredas där dödsorsaker eller döds sätt är oklara, där det finns en misstanke om brott (103). Historien präglas dock mer av diskontinuiteter, hävdar Gustafsson; processen var heterogen och växlingsrik. Verksamheten var i grunden beroende av statsmakten och av politiska initiativ, och generellt uppvisade läkare mycket litet intresse för rättsmedicinska frågor. Trots detta innebar rättsmedicinens etablering en genomgripande medicalisering av en rad samhälleliga institutioner.

Syftet med avhandlingen är trefaldigt: att ”studera den historiska process genom vilken rättsmedicin etablerades i Sverige”; att ”identifiera de historiska förutsättningarna” för denna process; samt att undersöka betydelsen av rättsmedicinens särart, som en praktik i skärningspunkten mellan rättsskipningens och medicinens områden. Under rubriken ”Rättsmedicin – ett problematiskt studieobjekt”, definierar författaren först det speciella med rättsmedicinens verksamhetsområde i gränslandet mellan lag och medicin, där den å ena sidan utvecklats till en självständig medicinsk specialitet, och å andra sidan alltid varit knuten till, och beroende av rättsväsendet. Med denna utgångspunkt uppfattar han rättsmedicin som *problematisk* att studera och *kluven* som verksamhet, en grundläggande kluvenhet som hämmade den vetenskapliga utvecklingen på området (17 f.).

Teoretiskt anknuter Gustafsson här till Michel Foucaults förståelse av rättsmedicin så som den framträder i *Abnormal. Lectures at the Collège France 1974–75* (1999). Foucault ser inte rättsmedicin som sprungen ur å ena sidan medicinens område och å andra sidan lagens, utan som något eget, en ny diskursiv praktik, en kvalitativt annorlunda verksamhet. Själv har jag svårt att se detta som ett stöd för uppfattningen om rättsmedicin som *kluven*. Med den syn på makt som Foucault utgår från, och som Gustafsson tyvärr förbigår, framträder istället en medicinsk praktik som är egenartad i sin *sammansättning* med juridiken och rättsapparaten. (Foucault studerar visserligen detta i förhållande till rättspsykiatri och pro-

blemet med den avvikande individen, men hans studie har bäring även på detta sammanhang.) Rättsmedicin har enligt Foucault en särskild sorts makt med egna regler och en egen autonomi. Denna makt utövas i rättsalen, bygger på juridik och medicin, men går utöver dessa och liksom *förminskar* och *koloniserar* den medicinska makten. Detta kan, anser jag, vara en delförklaring till att läkarkåren i gemen inte var så engagerad i och intresserad av rättsmedicin under den intensiva professionaliseringsfas och det förvetenskapligande som medicinen genomgick under 1800-talet. Liksom till att de läkare som var intresserade ansåg att det var viktigt att karva ut ett utrymme de kunde kontrollera och ha makt över. Foucault skriver att läkare och jurister tillsammans bildar en slags expertpakt med makt att utesluta allmänheten, lekmännen, ur rättsskipningsprocessen.

Hela fältet rättsmedicin kan ses i analogi med rättspsykiatri som Foucault ser den: läkarna arbetar i sin rättsmedicinska roll inte med medicinens uppdrag – de försöker inte kurera sjuka människor. Här har läkarens verksamhet att göra med rekonstruktionen av ett begånget brott, vilket Gustafsson också tar upp i samband med ett resonemang om att läkarna blir ett slags domare då de hjälper till att binda någon vid ett brott. Med stöd av Foucault skulle man alltså kunna säga att rättsmedicinens egenart består av att den är en med juridiken och rättsapparaten kombinerad, syntetiserad medicinsk praktik, snarare än att den är kluven. Då Gustafsson väljer bort maktperspektivet, missar han alltså värdefulla aspekter av Foucaults analys, och det teoretiska perspektiv han själv har valt får en snävare räckvidd än vad som varit möjligt.

Gustafsson tar också stöd hos Foucault för en elegant kritik av de bedrägliga begreppen *tradition* och *utveckling*. Han anser begreppen direkt olämpliga att använda då de tenderar att ge komplexa historiska skeenden missledande drag av enhetlighet och kontinuitet (20 f.). En stor del av den äldre historieskrivning vi ofta bygger våra studier på använder dock dessa begrepp mer eller mindre oreflekterat, och förmedlar en tro på historisk kontinuitet, kausalitet, och kumulativ kunskapsutveckling. Det är svårt att undvika att föra detta språkbruk vidare, och därmed den kunskapsyn det sammanhänger med. Gustafsson fastnar tyvärr själv rätt ofta i den fällan, inte minst då han lutar sig mot Erwin Ackerknecht. Ackerknecht är visserligen en pålitlig histori-

ker, men hans artiklar om rättsmedicinen är från 1950–51 och är fulla av sin tids värderingar, och inte minst av hans påtagliga utvecklings- och framstegsperspektiv (se t.ex. 40). Det finns flera liknande exempel i avhandlingen, bland annat från utvecklingen om patologins historia, vilken bygger på äldre sekundärlitteratur. Det här är inte några banala exempel på felskrivningar, det handlar om en kunskapssyn som det är svårt att göra sig kvitt, och som motsäger den teoretiska grunden för avhandlingen.

Valet att fokusera studien på rättsmedicinens förhållande till den döda kroppen har också konsekvenser. Inledningen skriver Gustafsson att avhandlingen handlar om den döda kroppen (men inte den döda kroppen i allmänhet, utan en som omges av oro, tvivel och misstankar om begångna brott) och de yrkesgrupper och institutioner som tog den i anspråk (15 f.). Utredningen av det misstänkta dödsfallet är här rättsmedicinens kärna, och undersökningar av levande kroppar nämns mest i förbigående (med undantag för sårmaålen). En genomgång av de handböcker i rättsmedicin som publicerades i Sverige under den avhandlade tidsperioden (från Kiernanders 1776 till bröderna Wistrands från 1852) visar dock att verksamheten omfattade mycket mer. Här behandlas kemiska undersökningar, psykundersökningar med mera, och de ämnen som tas upp är tämligen konstanta över tid.

Det mest slående i dessa handböcker är att de till absolut största delen handlar om att kontrollera *sexualitet*: utreda impotens, känna igen en hermafrodit, avslöja sodomiter med mera. Framförallt handlar de om kontroll av den *kvinnliga* sexualiteten: där är sida upp och sida ner om tecknen på att en kvinna haft samlag eller nyligen varit gravid, vilket ju speglar en tid med radikalt annorlunda värderingar i Sverige än dagens, och ett samhälle med hårda villkor för kvinnor som födde barn utanför äktenskapet (även besattheten vid att finna goda sätt att utreda om ett spädbarn varit dödfött eller bragts om livet kan sägas höra till denna kategori). Frågor om sexualitet och kön är dock slående frånvarande i Gustafssons avhandling.

Analysen av rättsmedicinens etableringsprocess skulle enligt min mening kunnat göras rikare om aspekter på kön, sexualitet och klass inkluderats – detta hade också varit mer på sin plats än några av alla de ansatser som används i avhandlingen (till exempel annon-

seras ett nätverksperspektiv som inte genomförs fullt ut). Det handlar inte om att anpassa sina frågeställningar efter vad som är trendigt eller politiskt korrekt, utan om att utvinna mesta möjliga ur materialet. Ett könsperspektiv hade kunnat tillföra en viktig dimension till analysen.

Ett exempel på detta är hur professionaliseringsperspektivet, som också är svagt utvecklat, hade kunnat stärkas genom en diskussion om den maskulint kodade medicinska professionaliteten. Läkarnas egna ord om verksamheten som heroisk, intellektuellt ansträngande, pliktuppfyllande och samhällligt uppbyggande hade kunnat ses i detta perspektiv. Kön görs ju inte enbart i relationellt samspel män och kvinnor emellan, utan även i sådana enkönade, homosociala miljöer som de som figurerar här, där män interagerar med andra män i likställda, underordnade och överordnade sociala positioner. Det har betydelse att det endast var män som var läkare, domare, jurister, lagstiftare, poliser... Eva Bergenlöf har i sin avhandling, *Skuld och oskuld. Barnamord och barnkvävning i rättslig diskurs och praxis omkring 1680–1800* (2004), visat att barnlik under den tidigmoderna tiden oftast inspekterades av kvinnor, jordemödrar, trovärdiga matronor, eller barmorskor, men att den gradvisa professionaliseringen och formaliseringen av den medikolegala praktiken innebar att den också maskuliniserades (det här har paralleller i många olika professionaliseringshistorier). Detta nämns här, men genusaspekterna förbigås helt.

Kapitel fem, som handlar om den rättsmedicinska praktiken, är den mest originella delen i avhandlingen. Här visar Gustafsson hur praktiken är beroende av den patologiska anatomin, men analyserar också dess egenart. Perspektivet är här synkront: istället för att följa ämnet över tid har författaren koncentrerat sig på hur den rättsmedicinska praktiken, och då särskilt obduktionerna, såg ut kring 1840. Obduktioner utfördes oftast under enkla förhållanden, helst i avskildhet, allra oftast i den dödas hem, eller i ett uthus eller till och med på mordplatsen. Vanligtvis var förutom läkaren en representant för rättsväsendet (t.ex. länsman), och två lekmannavittnen närvarande. Praktiken var alltså långt från vetenskapens institutioner och resurser, och den var tydligt ställd i rättvisans tjänst. Ibland, och särskilt vid uppmärksammade stora rättsfall, såg det annorlunda ut: obduk-

tioner kunde till exempel utföras på KI:s anatomiska sal med såväl studenter som flera experter och jurister närvarande, och ibland till och med den morddödade. Obduktionen hade då en helt annan, offentlig karaktär. Läkaren hade också olika roller att spela: från förhållningsledaren, till kriminalteknikerns och vittnets. Även rättspsykiatriska uppgifter ingick.

Arbetet med den döda kroppen innebar att rättsmedicinaren fokuserade den medicinska vetenskapens centrala objekt – som Foucault har visat byggde kunskapsutvecklingen inom den nya vetenskapliga medicinen under början av 1800-talet på att kroppen sågs ”från dödens synvinkel”. Men rättsmedicinens praktik skilde sig på många sätt från den anatomiskpatologiska i syfte, metoder och resultat. Här visar författaren hur fullständigt kroppen sönderdelades, och hur alla delar granskades metodiskt i obduktionsprocessen. Med skarpt blick och känslig hand analyserades kroppens helhet och delar utifrån och in. Läkaren tolkade tecknen för att skilja patologiska förändringar och dödens kadaverösa tecken från de rättsmedicinska. Denna teckentolkning uppvisar grundläggande likheter med den moderna medicinska diagnostiken, men innehåller också likheter med en äldre medicinsk teckentolkningsmetod, den semiotiska modellen (jfr Karin Johannissons *Tecknen. Läkaren och konsten att läsa kroppar* (2004)). Framförallt gäller det uppfattningen av tecknen som *spår*, konkreta avtryck i kroppen av vad den blivit utsatt för. Den teckentydning som rättsmedicinerna ägnar sig åt är mycket spännande: hur ska man kunna skilja mellan tjugotre nyanser av rött, till exempel?

Gustafsson skildrar också hur rättsmedicinerns vardag skilde sig åt i staden och på landet. Särskilt i Stockholm var så kallade vattenlik vanliga, medan provinsialläkarna på landsorten ofta fick resa mycket för att undersöka tre huvudkategorier av lik: självmördare, mördade barn, och män som dött på fyllan. Läkaren mötte i sin praktik stora intellektuella och praktiska utmaningar, konfronterades med mänskligt lidande och fick stå ut med mycket äckel. Arbetet präglades av ansvar gentemot individer och samhälle och rollen som rättsmedicinare skilde sig från läkarens vanliga roll: att rädda liv, att bota eller lindra sjukdom. Detta kunde leda till inre och yttre konflikter, vilka rättsmedicinerna bemötte med olika strategier, såsom att betona praktikens nödvändighet eller att distansera sig.

Genom pressens rapportering från olika rättsfall gavs allmänheten en inblick i verksamheten och den blev också kritiskt granskad. Läkaren framträdde ofta som en suspekt figur och obduktionspraktiken betraktades med misstänksamhet. Här hade jag velat se en djupare diskussion om hur rättsmedicinerna uppfattades i olika kontexter, och de konflikter som uppstod kring obduktionspraktiken och läkarens roll. Jag är skeptisk till uppgifterna tidigare i boken om att rättsmedicinska obduktioner ansågs ”normala” redan under det tidiga 1830-talet, att det sista motståndet mot obduktioner övervunnits och inga protester mot obduktioner hördes från anhöriga till avlidna på Garnisonssjukhuset från 1838 (176). Gustafsson påpekar själv att sjukhusets ledning redan 1818 fastställde att inget fick stå i vägen för obduktionerna och att det var upp till läkaren att bestämma om ingreppet skulle utföras eller ej (anhöriga hade ingen rätt till kroppen) (176, not 644). Jag hade hellre valt att läsa uppgiften om att alla avlidna obducerades från 1838 som ett exempel på den allt större räckvidd läkares maktutövning tog sig under perioden. Här är ett exempel (bland många) på hur Gustafsson ibland valt att ta källorna på orden där det hade kunnat vara mer fruktbart med en ”misstänkens hermeneutik”. Med stöd i min egen forskning skulle jag vilja påstå att obduktioner betraktades med misstänksamhet och motvilja under hela Gustafssons undersökningsperiod, och långt senare. Konflikter kring behovet att obducera uppstod mellan läkare och anhöriga (jfr *Döden, kroppen och moderniteten*, Eva Åhrén Snickare (2002), kap 2). Och den kulturella bilden av rättsläkaren är ännu idag mörk och tvetydig (jfr Lynn Åkesson, *Mellan levande och döda. Föreställningar om kropp och ritual* (1997)). Det är snarare märkligt att protesterna mot obduktioner och dissektioner var så få i Sverige jämfört med i Storbritannien och USA till exempel (jfr Ruth Richardson, *Death, Dissection, and the Destitute* (1987), och Michael Sappol, *A Traffic of Dead Bodies. Anatomy and Embodied Social Identity in Nineteenth-Century America* (2002)).

I kapitel fem tillämpar Gustafsson ett sätt att förstå och arbeta med historiskt material som närmast kan beskrivas som kulturhistoriskt. Jag hade velat se mer av detta. Hur spännande hade det inte varit att till exempel få följa ett rättsfall i dess helhet (vad som hände i rättsalen; hur den medikolegala undersök-

ningen gick till i detalj; hur den relaterades i pressen...)? Det hela hänger på hur man ställer frågorna, vad man letar efter och vad man sedan väljer att berätta om. Och resultatet behöver inte bli sämre idé- eller vetenskaps-historia, snarare tvärtom.

Mina invändningar till trots vill jag avslutningsvis åter framhålla att *Läkaren, döden och brottet* är en mycket gedigen och intressant avhandling som bidrar med ny kunskap om ett hittills tämligen outforskat fält av svensk historia, och som ger många uppslag att gå vidare med. Tony Gustafsson har visat en utomordentlig förmåga att hantera ett stort och mångfasetterat material. Han har gjort intel-

ligenta analyser och intressanta tolkningar av materialet och presterat en läsvärd avhandling med både djup och bredd. Det ska bli spännande att följa vad han kan åstadkomma framöver. Jag skulle också vilja uppmuntra honom att omarbete avhandlingen till en bok med bredare tilltal. Jag är övertygad om att en sådan bok skulle kunna få många läsare (särskilt om sidantalet hamnar på ungefär hälften av avhandlingens) – ämnet är så spännande och Gustafsson har en ovanlig förmåga att skriva på en gång humoristiskt, lärorikt och medryckande.

Eva Åhrén